

Mart Velsker

VÕRU KIRJANDUSE KUJUNEMIS- LUGU

Selle teksti esialgne versioon valmis 2010. aastal kirjandusloolise peatükina võru kirjanduse õpikusse, mille koostamisel tekkisid takistused, mida siiani pole suudetud ületada. Kümme aastat hiljem on teksti parandatud ja täiendatud ning muu hulgas lisatud andmeid uuema kirjanduse kohta.

Fotode autorid ja allikad: Tiia Allas, Margus Ansu (Eesti Rahva Muuseum), Ülle Harju, Alar Madisson (Eesti Kirjandusmuuseum), Maarja Möldre, Vallo Kepp, Dmitri Kotjuh, Eduard Parhomenko, Andres Tennus, Eesti Rahva Muuseum, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum, Mahtra Talurahvamuuseum, Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseum, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Võrumaa Muuseum (Vana-Võromaa Kultuurikoda), Kaja Tulluse kogu

Audioallikad: Helüait, Eesti Rahvusringhäälingu arhiiv

Keeletoimetus: Kaile Kabun
Kujundus: Priit Lööper
Illustratiivse materjali koondas ja projekti juhtis Tiia Allas

© Võru Instituut, Mart Velsker, 2021

ISBN 978-9949-7379-7-0 (pdf)

Põhjalikku võru kirjanduse ajalugu pole keegi seni kirjutanud, tähelepanuväärseid lühikesi ülevaateid võru või siis lõunaeesti kirjanduse ajaloost siiski leidub, samuti sissevaateid kirjandusloo mõnda lõiku.¹ See, miks mahukamat tööd pole ette võetud, oleneb mõnevõrra juhistest, aga mitte ainult nendest. Ühelt poolt pole mitte igal ajal olnud piisavalt palju tekste, mis sellisesse kirjanduslukku sobiksid – võru kirjanduslugu võib tunduda kummaliselt „auklik“. Teiselt poolt on aga tõsi seegi, et võru kirjandus pole nii selgelt eristunud eesti kirjandusest või siis lõunaeesti kirjandusest – seega võib tekkida küsimus, milline kirjanduslugu üldse oleks kõige parem. Olen vaaginud mitut võimalikku lähenemist oma väitekirjas „Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi“ (2014), aga sealtki ei tule otsida lõplikku vastust. Võetagu siis alljärgnevat kui üht kirjandusloo jutustamise võimalust, üht mitmest lühikesest ülevaatest.

Mart Velsker on vaaginud võimalikke lähenemisi võru kirjandusloole oma väitekirjas „Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi“ (2014).
Foto: Andres Tennus

¹ Nt **Bernard Kangro** (1957). Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest. – Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti. Toim Bernard Kangro ja Valev Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lk 83–86; **Viktor Kõressaar** (1977). Artur Adson ja lõuna-eestikeelne luule. – Mana, kd 44, lk 32–38; **Kauksi Ülle** (2000). Võro kirändüs – miä tuu um? – Võro kirändüse luumine. Toim Kauksi Ülle, Nele Reimann. (Võro Instituudi toimetiseq 7) Võru: Võro Instituut; **Kauksi Ülle** (2003). Tardo liina ikuluust Räpina räpi ja Urvastõ ülemlauluni. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II, 2002. Toim Mariko Faster. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 55–62; **Valdo Valper** (2005). Viimase aastakümne lõunaeesti kirjandus. Üldist ja probleematilist võru kirjanduse näitel. – Teater. Muusika. Kino 11, lk 25–33; **Tiia Allas** (2011). Reisikiräst poeesiani sügävambän möttö:n: lõunõeesti kirändüs 2000–2010. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat IX–X, 2009–2010. Toim Triin Iva, Sulev Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 74–90; **Tiia Allas** (2019). Lõunõeesti kirändüse inne-olömada kirivüesest ja häädümeshädäst ni -ohost. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XVII–XVIII. Lõuna-Eesti sõnas ja pildis. Toim Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 49–61.

Kuidas kirjandusest saab võru kirjandus? Mis teda eristab teistest kirjandustest? Eristust tekitavaid tunnuseid on mitu ja tavaliselt ei esine need ühekorraga, kuid mida rohkem on võrulikkust rõhutavaid jooni, seda rohkem on olemas ka võru kirjandus. Paljudest tunnustest tähtsamad on viis ja viiest kõige tähtsam on esimene, ülejäänute järjekord ei ole rangelt paigas:

- 1) tavaliselt (kuigi mitte alati) on võru kirjandus võrukeelne;
- 2) tavaliselt (kuigi mitte alati) loevad võru kirjandust võrukesed;
- 3) tavaliselt (kuigi mitte alati) on võru kirjanik pärit ajalooliselt Võrumaalt;
- 4) sageli (kuigi mitte alati) räägib võru kirjandus Võrumaast;
- 5) sageli (kuigi mitte alati) võib kirjanduses märgata ka omamoodi võru vaimu, mis on natuke teistsugune kui eesti vaim. Võru vaimu on muu hulgas võimalik samastada võrumeelse ideoloogiaga, vaadelda kohaliku identiteedi kuulutusena.

Ja samas võib võru vaim siiski olla ka midagi sellist, mida pelgalt ideoloogiale taandada ei saa.²

Võru kirjanduse ajalugu võib vaadelda nende tunnuste lisandumis- ja kujunemisloona, mis on kulgenud koos eesti kirjanduse ajalooga. Eesti kirjanduse põhilised tunnused olid mingil moel olemas juba sada aastat tagasi, eesti kirjandus hakkas „valmis saama“ umbes sel ajal, kui tegutses rühmitus Noor-Eesti. Võru kirjandus pole päriselt tänini valmis saanud, kuid kes teab, võib-olla on see hoopis võru kirjanduse üks tugevus, mitte nõrkus.

Võru kirjanduse senises kujunemisloos eristuvad neli suuremat järku:

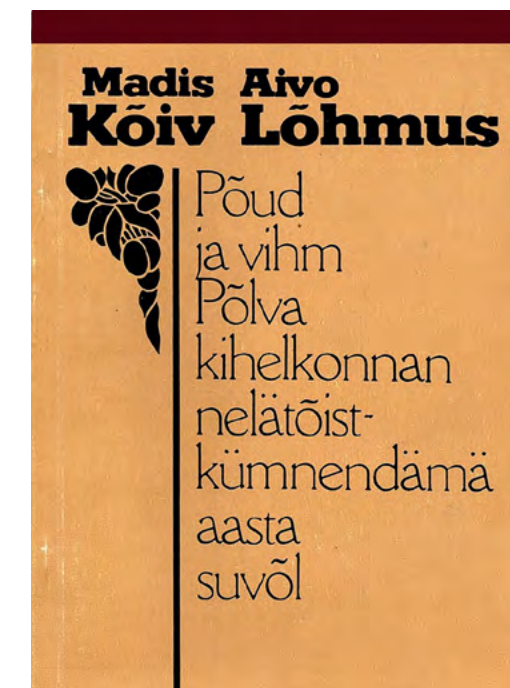
1. Võru kirjanduse eelajalugu – see on pikk aeg, mil ilmub raamatuid, kuid pole veel päris selge, mis on võru ja mis lõunaeesti, samuti see, mis on kirjandus ja mis on „mittekirjandus“. Tinglikult võiks selle ajajärgu lõppu näha aastal 1916. See aastaarv pole siiski omaette kuidagi tähendusrikas, pigem on tähtis see, et aasta hiljem hakkas Venemaal, Eestimaal, Liivimaal ning Võrumaal nii mõndagi muutuma.

2. Võru kirjandus kahe maailmasõja vahel Eestis ning pärast II maailmasõda paguluses. Need võiksid olla siis Eesti riigis kirjutatud tekste silmas pidades aastad 1917–1944, kuid pagulust siin lisaks arvesse võttes saaks tagumist ajapiiri nihutada isegi kuni Eesti riigi taastamiseni 1990. aastate alguses. Enam-vähem siis lõpeb ka sõjajärgse tuntuima võrukeelse pagulasluuletaja Raimond Kolga tegevus.

² Ühe siinse käsitlusega mõnevõrra haakuva, aga sellest ikkagi lahkneva võimaluse võru vaimu tõlgendamiseks on välja pakkunud **Hasso Krull** (2016): Väesolev võru vaim. Millal juhtub võru kirjandus? – Mõistatuse sild. Kirjutisi aastatest 2009–2016. Tartu: Kaksikhammas, lk 155–163.

3. Võru kirjanduse vaikne elustumine Eestis nõukogude võimu ajal – ajajärk, mis algab 1960. aastatel ja lõpeb 1980. aastate keskpaigas. Muidugi saaks rääkida üheaegsest arengust Eestis ja väljaspool Eestit, kuid tundub, et lähtetingimused olid siiski erinevad: võru keele kasutamist piirati Nõukogude Eestis tugevalt ning seetõttu tuli võru kirjandusega omamoodi otsast alata pärast seda, kui olud läksid natuke vabamaks. Seda asjaolu süvendas seegi, et peaaegu kõik senised tähtsamad võru kirjanikud (Artur Adson, Jaan Lattik, Juhan Jaik, Bernard Kangro jmt) olid Eestist ära läinud.

4. Võru kirjanduse taassünd alates 1987. aastast – nimetatud aastaarv on sümbolne, sest sel aastal ilmusid Kauksi Ülle esimene luulekogu ning Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse võrukeelne näidend, mis said alguseks pidevale võrukeelsete tekstide ja raamatute voole.

Kauksi Ülle „Keskumma mäke“ (1987) ning Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“ (1987) – kaks võru kirjanduse taassündi tähistavat teost

Võru kirjanduse eelajalugu

Eelajalooliseks muudab varasemad sajandid kõigepealt see, et ilukirjanduslikke töid on võimatu teistest tekstidest eristada. Selge vahetegemine osutub olema tagantjärele tarkus. Ega näiteks 17. sajandi inimese jaoks pruukinudki ilukirjandus midagi erilist tähendada – maailma vaimsel hõlvamisel oli tähtsam religioon või siis mütoloogiline elukäsitlus. Praeguse aja vaateveerult võib niisiis rääkida ilukirjanduse algusest väga tinglikult ja igal juhul tuleb tõdeda, et see algus pannakse kokku üsna vastandlikest ainetest – ühelt poolt näiteks folkloorist, mis kajastas muistset maailmapilti, teiselt poolt aga kristlikest tekstidest, mis sageli nende lokaalsete ja muistsete arusaamadega sõdisid. Paradoksid jätkuvad ka siis, kui minna konkreetsemaks, näiteks võib tõdeda sedagi, et varasemad ülestähendus- rahvalauludest ja rahvausundist on tehtud selleks, et nendesamade laulude ja usundiga sõidida. Võru kirjanduse üks esimesi trükitud tekste võiks nõnda olla „**Pikse palve**“ („Woda Picker“), mis kirjutati üles ühelt Erastvere talupojalt ja mis ilmus Urvaste pastori **Johannes Gutsلاffi** raamatus „Kurtzer Bericht vnd Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu“ („Lühike teade ja seletus vääralt pühaks nimetatud jõest Liivimaal Võhandus“, 1644). Nagu aga ilmneb pealkirjastki, on see palve saksakeelses teoses ära toodud peamiselt selleks, et võidelda Võrumaal levinud mittekristlike uskumustega.

164 Das erste Capitel wust wem man dienet/ oder wie man Göt dienen solte. Als zu sehen Act. 17. v. 23. auch ohne das bestand ist. Darum saget Christus zu dem Samaritanischen Weibe: Ihr wisset nicht/ was ihr anbetet/ wir wissen aber/ was wir anbeten. 3. Weil nicht dieses alleine/ sondern auch viele an- dere heydniſche grobe Götthümde den dem Varnersvolck noch im Schwange gehen/ die sich nicht als- le können erzeuget werden. Also ha- be sie auch bis dahero noch dem Son- ner geopfert/ vnd denſelben vmb ein fruchtbares Jahr anrufen/wie ich denn ihet Bebet aus des Sonner- pflantzens hunde habe auffgezeu- get/ welches also lautet in der Hei- nischen Sprache: Woda Picker/ Herja annane palvus kaitse far/ ve kahn nint ueli Göttere kahn/ kändi percaft/ kändi percaft/ Olje Wast/ terra kuld. Woudo majo muſto pilwe fupet Götterden Kon- do/ laja Rahne pähle. Gimmaſe ilm meſſi hof meile kändjalle kälwjade. Woda	Nom Wörunge dieſe Abſchneidung Woda piden häja meſſe palow püwa Olja allan/ nint hūwa päh euan/ nint hūwa teerijūten. Zeiti keel/ war nun ein ſehr alter keel/ vnd ve- dete gar Vnvernehmlich/ darumb habe ich auch alle Wort selbſt nicht recht ſajten können/ also daſſ ich auch noch alle hieher geſetzte Wort nicht recht verſtehe. Sie ich aber verſtehe/ die lauten auff Deutsch also: Gebet Sonner/ wir opffern dir einen Och- ſen/ der zwen Götter vnd vier Kle- wen hat/ daſſ wir dich wolten bitten/ vom wegen vnſeres pflanzens vnd ſa- ens. daſſ vnſer Stroh kuppferroth/ vnd vnſer Korns Goldgelb möge/ werden. Stof doch andere mögin al- le ſchmatze dieſe Wölder über groſ/ ſe Moraffe hohe Wälder vnd bereit/ Wäſten. Vno Pfläzgen vnd Gärten/ aber gib fruchtbares Heit vnd ſajten Regen. Heiliger Sonner/ bewahret doch vnſeren Kitter/ daſſ er möge gut Gero vnſerwerts/ gute Aehren über- werte/ vnd gut Beeteide innenwerte/ tragen. Biſſ ſein Bebet muſte mir ein	Pikse litaania Vooda' Pike Härä atami annis kato sarvoga' neijä sõraga' künni peräst küivi peräst Kae' Pike kuimodu sinnu kaibas maa lahki kujunu' kalõss tõmmanu' taa maa kon kõik künd kalj taa maa kon kõik küiv korõntanu' mii' maa Aa' Pike õtš väiku taikärä' toiva õtš pilvepoigi' mii' ois no' loodust sõs jies kälõn ei væst nikas no' nurutama umõs mii' maa päli Vooda' Pike Härä atami annis korgõ säitaga'	laga rinnaga' Oio-õi-sa' iõist säänest saanu' Oio-õi-sa' Pike jont hav' olu' varõmp hää oio' õis olu' mille ja' maais Oio-õi' mii' kahje häräst sinulõ ku' sa õnnõ' kaet ja' kullot mii' palvit künni peräst küivi peräst Ku' hää Pikne oio's kittä' sinnu perän ku' päimualg käen suuri õstõssõs kanõn isähälikku oio' vas'k terä' kuld Vooda' Pike Tulõ' jeba kavvõlt tinnen jõrahõn õtš kõrd
--	---	--	--

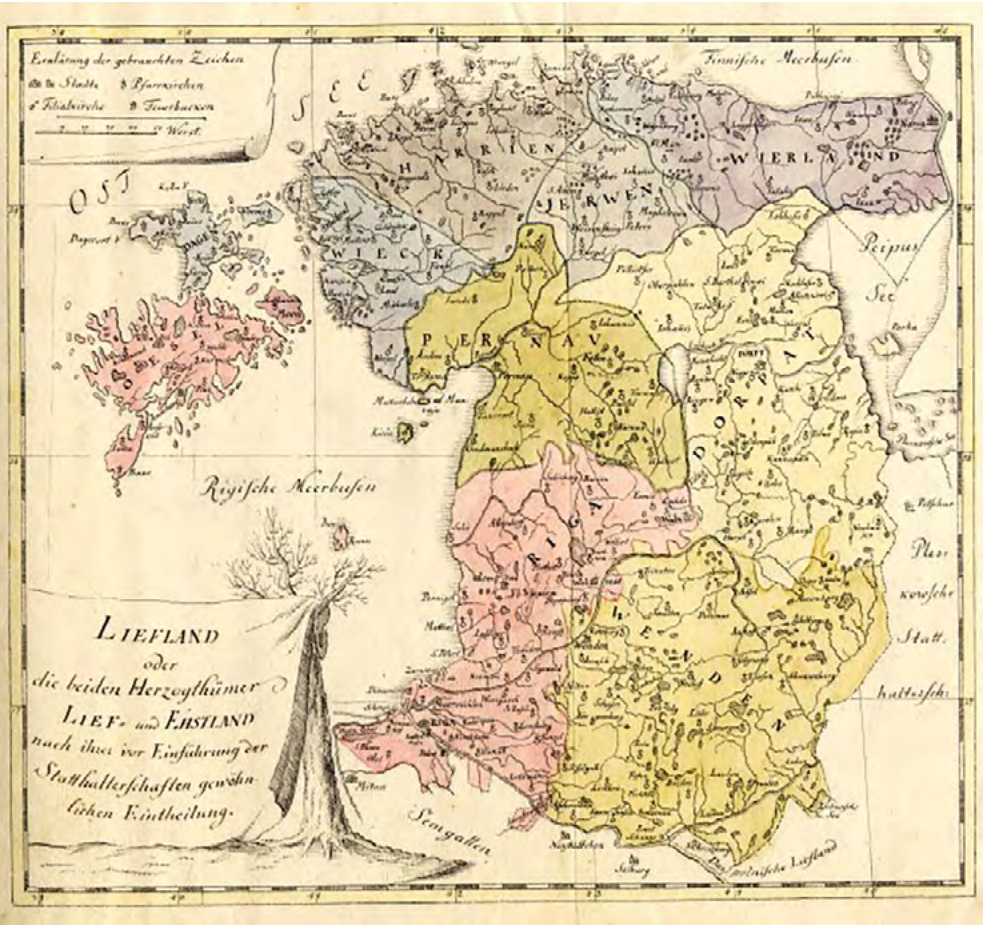
Ain Kaalepi „Pikse litaania“ on arendus „Pikse palve“ tekstist, mille Urvaste pastor Johann Gutsلاffi kirjutas üles Erastvere talupojalt Vihtla Jürgenilt ja andis trükki oma teoses „Kurtzer Bericht...“ (1644). Kaalepi teksti on kasutanud Veljo Tormis oma kooriteoses „Pikse litaania“.

Maailmavaatelised kokkupõrked 16. ja 17. sajandil ei tähendanud mitte ainult kristluse ja maausu võitlust, vaid ühtlasi teravaid lahkavumusi kristluse sees. Tollal taotlesid ülemvõimu nii katoliiklus kui luterlus, viimane saavutas Eestimaal ja Liivimaal selge ülekaalu koos Rootsi riigivõimu kehtestamisega. Lõuna-Eestis oli siiski katoliikluse mõju suurem ja esimene lõunaeesti keelt sisaldav tänini säilinud raamat polegi tegelikult luterlik – see on kirikutalituste käsiraamat „**Agenda Parva**“ (1622). Teos trükiti Saksamaal ja oli läbisegi ladina, läti, poola, saksa ja lõunaeesti keeles. Veidi hiljem saab lõunaeesti kirjakeele aluseks peamiselt see keelekuju, mis oli levinud Tartumaal. „Agenda Parvas“ pole aga sellise kirja-keele traditsioon veel kasutusel: keeleliselt on tegemist omamoodi segajuhtumiga, millel uurijate sõnul on nii Tartu murde kui ka Võrumaa lääneosade keelepruugi tunnuseid.

Koos Rootsi võimu tugevnemisega hakkab kujunema ning põhjaeesti kirjakeelega võistleva lõunaeestiline kirjakeel. Ligi paarisaja aasta jooksul pole sugugi selge, millega see võistlus lõpeb. Lõunaeesti pool oli 17. sajandil trükisõnas päris ilmekalt esindatud. Selle keele muutumist tartupäraseks toetas muu hulgas see, et Tartu oli tollal märkimisväärsim keskus Lõuna-Eestis, millega ükski Võrumaa koht võistelda ei suutnud, rääkimata sellest, et Võru linna (ega ka mõistet „võru keel“) polnud tollal

Esimene lõunaeesti keelt sisaldav tänini säilinud raamat – katoliiklik kirikutalituste käsiraamat „Agenda Parva“ (1622)

Eesti jagunes 17. sajandil Tallinna kubermanguks Põhja-Eestis ja Riia kubermanguks Lõuna-Eestis. Koos Rootsi võimu tugevnemisega hakkas kujunema ning põhjaeesti kirjakeelega võistleva lõunaeestiline kirjakeel

olemaski. Tartus oli ka trükikoda, kuid raamatuid ilmus lõunaeesti keeles esialgu rohkem Riia trükikojast, mis siis majanduslikult võistles Tallinnaga. Seega võib öelda, et see, mis praegusele inimesele paistab „keelte võistlusena“, oli tegelikult märksa keerukam nähtus: see oli ühtlasi majandusliku konkurentsi tulemus, aga ka küsimus sellest, millistel kirikutegelastel on rohkem ja millistel vähem võimu. Võrumaa ja Tartumaa põliselanikel oli selles olukorras õigupoolest vähe võimalusi sõna sekka öelda – tegid ju nii põhjaeesti kui lõunaeesti raamatuid peamiselt sakslased ja rootslased.

Esimesed lõunaestikeelsed luterlikud trükised ilmusid teadaolevalt 1632. aastal. Need olid **Joachim Rossihniuse** tõlgitud katekismus ning evangeeliumid („Catechismus Herrn D. Martini Lutheri“ ja „Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs gantze Jahr“). Rossihniuse avaldatud trükised olid teed rajava tähendusega, kuid ei kujundanud siiski sama tugevalt välja lõunaeesti kirjakeele normi nagu samal ajal Põhja-Eestis Heinrich Stahli kiriklik käsiraamat. Ühtaegu normivaks ja uuri-vaks vahendiks kummagi keelega tegelemisel said esimesed grammatikad. Lõunaeesti keele kohta ilmus esimene selline teos 1648. aastal Johannes Gutsblaffi sulest.

Uus järk kirikukirjanduse kujunemisel Lõuna-Eestis jõudis kätte 1680. aastatel. 1685. aastal avaldas **Adrian Virginius** esimese kirikulaulude kogu („Vastne Tarto Mah Keele Laulo Rahmat“), mis oli tasemelt ebaühtlane. Hilisemates trükkides laule kohendati ja sellest kujunes ikkagi arvestatav eeskujuline neile, kes püüdsid lõunaeesti keeles sõnu värssidesse seada. Veelgi põhimõttelisemaks sammuks kristliku kirjasõna levitamisel sai aga uue testamendi tõlkimine ja avaldamine. Ilmselt alustas seda suurt tööd Adrian Virginiuse isa Andreas Virginius, hiljem täiendas ja viimistles käsikirja poeg koos mõne abilisega.

Esimene läbinisti lõunaestikeelne raamat „**Meije Issanda Jesusse Kristusse Vastne Testament**“ ilmus Riias 1686. aastal. Ligi kolmkümmend aastat hiljem jõuti piibli tõlkimisega sama kaugele ka Põhja-Eestis. Tõsi, põhjaestikeelse tõlke tegemise algatas seesama Adrian Virginius juba 17. sajandil, kuid töö jäi pooleli, vahele tuli Põhjasõda. Virginiuse enda saatuse kujunes aga kurvaks: Vene võimud arresterisid ta süüdistusega salakuulamise Rootsi riigi kasuks ning 1706. aastal hukati ta Tartu linna väravate taga.

Protestantlik kirik esindas tollal kõige kujukamalt nn kultuurilist võimu, millel oli ka poliitilist kaalu. Kohalikes keeltes ilmunud tekstid olid enamjaolt sellele võimule allutatud ning tollase võrukeelse maainimese vaatenurga esilepääs trükisõnas üsna mõeldamatu. Siiski tekkis nii Põhja- kui Lõuna-Eesti aladel kristlikule võimule paar kultuurilist lisandust. 17. sajandil olid need üsna tagasihoidlikud, kuid muutusid edaspidi olulisemaks: esiteks kujunes välja maakeelne kooliõpetus ja

tekkisid koolile mõeldud tekstid, teiseks ilmusid ka mõned muud tekstid, mis polnud otseselt jumalasõna tõlked või kirikliku tegevuse juhendid.

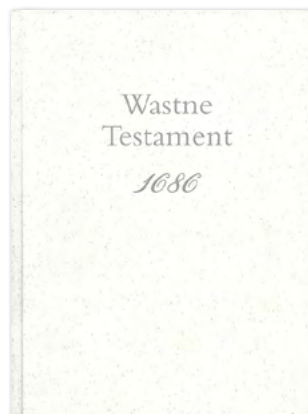
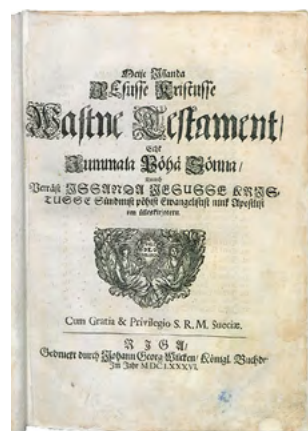
Tartusse oli juba aastal 1632 rajatud ülikool, kuid maarahva koolitamise seisukohalt oli esialgu olulisem **Bengt Gottfried Forseliuse** tegevus. Forseliuse mõju oli eriti märgatav Lõuna-Eestis, sest ta rajas Tartu lähistele oma õpetajate seminari, kust selle lühikesest tegevusajast hoolimata jõudis võrsuda mitmeid maakoolide õpetajaid. Forselius töötas välja ka uueilmelise aabitsa. Selle esmaväljaanded on ilmselt kaduma läinud, kuid **esimest säilinud lõunaestikeelset aabitsat** (1698) on peetud Forseliuse tööks.

Väheste ilmaliku kallakuga tekstide hulgas on ka mõned üksikud, mida võib pidada lõunaestikeelse ilmaliku ilukirjanduse esimesteks trükitud näideteks. 17. sajandist saab siin arvesse võtta peamiselt mõningaid juhu-uuletusi – see tähendab tavaliselt seda, et saksa ja rootsi haritlased kirjutasid pühendus- ja tähtpäevaluuletusi muu hulgas kohaliku maarahva keeles. Juhuluule muutub 17. sajandil Baltimaades üldisemaks moenähtuseks, kuid põhjaestikeelset luulet on märksa rohkem kui lõunaestikeelset. Mõne lõunaestikeelse teksti siiski leiab, näiteks Rõngu õpetajalt Olaus Georg Saleniuselt, Rõngu abiõpetajalt Matthias Lemckenilt, Vastseliina ja Sangaste õpetajalt Christian Wassermannilt, samuti Johannes Gutsblaffilt.

Konventsionaalsete ja keeleliselt konarlike juhuluuletuste reas on ka paar Tartu murdes kirjutatud käsikirja, mis töötavad Lõuna-Eesti värsikunstile edaspidiseks paremaid aegu. Esiteks on säilinud anonüümne

Õpetajate seminari rajaja ja esimese lõunaestikeelse aabitsa koostaja **Bengt Gottfried Forseliuse** mälestuskivi temanimelises pargis Tartus Tähe tänaval.

Foto: Tiia Allas

Esimene läbinisti lõunaestikeelne raamat „Vastne Testament“ (1686) ilmus uustrükina Eesti Keele Instituudi väljaandel 2001. aastal

Esimese tartukeelse kirikulaulude kogu avaldajale ja „Vastse Testamendi“ tõlkijale Adrian Virginiusele ning esimesele põlist päritolu lõunaestikeelsele kirjamehele Käsule pühendatud mälestuskivi Puhja pühakojas. Neid kaht olulist meest võib ühendada ka esimene lõunaestikeelne (pool)ilmalik jutustus „Jerusalemmi-Lina hirmsast Ärrähäetämisest“.

Foto: Maarja Möldre

käsikiri nelja matuselauluga, mis pühendatud kuningas Karl XI mälestuseks. Teiseks leiame ilmselt esimese põlist päritolu lõunaestlase kirjanduses Põhjasõja aastatest. See on Puhja köster **Käsu Hans**, kes kirjutab pika kaebelaulu „**Oh, ma vaene Tardo liin!**“ (1708), mis käsitleb üsna opositsiooniliselt ja kurvameelselt Tartu linna vallutamist ja hävitamist Vene vägede poolt. Teose algkäsikiri pole alles, kuid tekst on säilinud hilisemate ümberkirjutuste kaudu, samuti suuliste teisenditena rahvasuus. Käsu Hansu laul toetub kirjanduslikele eeskujudele, kuid selles ilmneb ka autori andekus ja rahvapärasus – eks viimase tõenduseks ole seegi, et Käsu Hansu laul rahvasuus levis. Ühelt poolt jätkab Käsu Hansu töö ikka sedasama juhuluuletuste traditsiooni, samas erineb eelkäijate loodust tunduvalt nii laadi kui ka taseme poolest. Üheks kaebelaulu laadi mõjutajaks, mida Käsu Hansu puhul on oletatud, on esimene lõunaestikeelne (pool)ilmalik jutustus „Jerusalemmi-Lina hirmsast Ärrähäetämisest“, mis ilmus Adrian Virginiuse kiriku-käsiraamatu lisana 1691. aastal.

17. sajandi ja 18. sajandi alguse kohta võib siis kokkuvõtlikult öelda, et kuigi värsilooming arenes põhjaestikeeles varem, on selle huvitavamad tekstid siiski pärit lõunaestilisest traditsioonist. Proosatekstide puhul – nii kiriklikus kui ka ilmaliku kallakuga kirjanduses – jäi aastakümneteks domineerima lõunaestikeelne kirjasõna. See paistab silma ka edasises arengus, mis toimus pärast Põhjasõda juba Vene tsaarivõimu ajal. Nii tuleb ka **esimene maakeelne juturaamat** 1737. aastal Lõuna-Eestist Võrumaalt – Urvaste pastorilt **Johann Christian Quandtilt**. See raamat

on hiljem kaduma läinud, kuid seal ilmunud kolm juttu on tänu uus-trükkidele siiski säilinud. Need on vormilt üsna erinevad, kuid kõikide sisu on religioosne ning nende tagamõte on rahvas ilmalikust patuelust ära kristliku elu poole pöörata.

Quandti tegevus Urvastes on vastuolulise tähendusega, aga mööda sellest vaadata ei saa. Ta oli esiotsa pietistliku kallakuga kirikuõpetaja, kes hakkas soosima vennastekoguduste (hernhuutlaste) tegevust Lõuna-Eestis. 1741. aastal avaldas ta ka esimese vennastekoguduse lauluraamatu, mis pole aga säilinud. Küll on säilinud vennaste lauluraamat, mille koostas ta poeg Johann Christian Quandt noorem 1802. aastal. Hernhuutliku liikumise tegelasena läks vana-Quandt varsti ametliku kirikuvõimuga vastuollu, kuid tema tegevust see ei peatanud ning Urvastest sai tähelepanuväärne usuelu keskus. Võib ka öelda, et Quandt lõi Urvastes Lõuna-Eesti esimese alternatiivkultuurile toetuva koloonia, kust tuli edaspidi nii alternatiivseid kirjamehi kui ka tekste. Kui Quandti ennast võib tinglikult pidada esimeseks võru kirjanikuks, siis arvatavasti on Urvastes tegutsenud **Adam Koljo** ja **Mango Hans** esimesed võru päritolu võrukeelsed literaadid. Nende kirjatööd (peamiselt tõlked) jäid küll esialgu käsikirjadesse ja pooleldi ka anonüümseks. Nii on hilisemad uurijad vaielnud selle üle, kumb neist tegi saksa keele vahendusel tõlke John Bunyani teosest „The Pilgrim's Progress“. Tõenäolisema tõlkijana paistab Mango Hans.

Vennastekogudus oli oma arengu varasemas järgus luterliku kirikuga vastuolus, kuid sellest opositsioonist ei saa järeldada, et oldi ühemõtteli-

Urvaste on olnud tähelepanuväärne usuelu keskus, koondades ärksaid pastoreid ja lõunaestikeelse kirjasõna arendajaid nagu Johannes Gutsclaff ja Johann Christian Quandt. Urvastes on tegutsenud ka Adam Koljo ja Mango Hans – esimesed kohaliku päritolu võrukeelsed literaadid. Sümbolisel fotol talvine Urvaste kirik puude embuses 1991. aastal. Foto: Vallo Kepp

Vennastekoguduse tähendust on tõlgendatud kaheti: ühelt poolt on vennaste tegevust nähtud negatiivsena, sest vana kultuuri hävitati, teiselt poolt positiivsena, sest eestlased said sel ajal sõna sügavamas mõttes „ristirahvaks“. Põhjalikku vaadet vennastekoguduse kirjandusele võimaldab Rudolf Põldmäe (1908–1988) uurimus, mis ilmus Ilmamaa kirjastuselt 2011. aastal

selt maarahva poolel. On küll tõsi, et vennastekoguduse kaudu sai „rahva hää“ esimest korda laiema kultuurilise kandepinna, ent ainult juhul, kui rahvas kirgliku usuliikumisega ühines ja selle reeglitele allus. Aga kui ta ühines, tähendas see omakorda järsku lahtiütlemist senistest kommetest ja rahvalauludest ning muistsetest uskumustest – vennastekoguduse tegutsemine vana kultuuri hävitamisel oli tihtipeale palju resoluutsem, võrreldes luterliku kirikuga. Nii ongi vennastekoguduse tähendust kogu aeg kaheti tõlgendatud. Kõik oleneb sellest, mida tõlgendaja ise kõrgemalt hindab: ühelt poolt on vennaste tegevust nähtud negatiivsena, sest vana kultuuri hävitati, teiselt poolt positiivsena, sest eestlased said sel ajal sõna sügavamas mõttes „ristirahvaks“.

Lõunaeeesti kirjasõna levitamine jätkus ka 18. sajandi teisel poolel. Ilmus nii hernhuutliku kui ka luterliku kallakuga kirjavara, näiteks Christoph Michael Köningseeri koostatud hernhuutlik lauluraamat „Mõnne illusa vaimolikko Lauulo“ (1759) ja Johann Martin von Hehni juturaamat „Jutto nink Moistu kõnne ...“ (1778). Viimase puhul on uurijad oletanud ratsionalistlikku kallakut, kuid selle kohta on raske midagi täpsemat öelda, sest raamat pole säilinud. Juba 17. sajandil oli põhjaeestikeelseid trükiseid rohkem kui lõunaeestikeelseid, sajand hiljem oli aga juba ühemõtteliselt selge, et raamatuturul on juhtroll läinud põhjaeestikeelse trükisõna kätte. Seda tendentsi soosis tervikliku piibli ilmumine põhjaeesti keeles – piiblit tervikuna polegi kunagi lõunaeeesti keelde tõlgitud.

Trükiste koguarvu suurt vähenemist lõunaeeesti poolel veel ei toimunud, kuid proportsioonid muutusid, sest põhjaeestikeelne trükisõna laienes kiiresti ja sai veel suurema hoo sisse 19. sajandil. Põhjaeesti keele osakaalu suurenemise kirjasõnas tingis ideoloogia, mis soosis lähedaste regionaalkeelte kokkusulatamist, kusjuures ootuspäraselt eeldati, et domineerima pääseb see, mis on suurem. See ideoloogia tuleb eriti ilmsiks alates 19. sajandi algusest, mil kirjakeele kujundajatena tõusid esile Johann Heinrich Rosenplänter ning tema sõber Otto Wilhelm Masing. Viimati nimetatut oli ise pärit Tartumaa ja pooleldi eesti soost, kuid temagi toetas põhjaeesti keele muutumist üldkasutatavaks kirjakeeleks.

Suurenev ebasoosing lõunaeeesti kirjakeele suhtes oli ilmne, kuid see ei olnud veel ühemõtteline. Peamiseks argumentiks jäi „lihtne lugeja“, kes 19. sajandil oli tõepoolest juba olemas ning tahtis saada omakeelset kirjasõna, hoolimata sellest, millist keelepoliitikat parasjagu toetasid kõrgesti koolitatud estofiilid. Lõunaeeestiline tekstilooming leidis endale sel ajal neli peamist kantsi: esiteks kiriklik kirjavara; teiseks koolikirjandus; kolmandaks kalendrikirjandus ja sellega haakuv varane maakeelne ajakirjandus; neljandaks koorilauluharrastus, mis tekitas nõudluse suupäraste tekstide järele.

Kiriklikus kirjavaras sel ajal suuri muutusi ei olnud, kõige olulisemaks jäi siin ikka kogu 19. sajandi jooksul „Vastse Testamendi“ väljaandmine.

Piiblitõlke ajaloo uurija Toomas Paul on kokku lugenud kakskümmend „Vastse Testamendi“ trükki aastatel 1686–1905³ – pärast seda traditsioon katkes.

Koolikirjandus hakkas jõudsalt laienema just 19. sajandil, kuid jõudsamalt põhjaeestikeelses versioonis. 19. sajandi alguses pakkus lõunaeeestilisse traditsiooni oma osa **George Gottfried Marpurg**, kellelt ilmus „Veikenne oppetusse nink luggemisse Ramat“ (1805). Marpurg oli pärit Saksamaalt, kuid kolis Liivimaale, töötas Vastseliina ja Rõuge pastorina ning õppis siin ühtlasi ära kohaliku keele. Ta sai hiljem mõjutusi Rõuge kihelkonnas Viitinas elanud Juliane Barbara von Krüdenerilt, lähenedes Krüdeneri müstilise kallakuga kristlikele vaadetele. Krüdener ei kirjutanud küll midagi maarahva keeles, kuid on siiski üks kuulsamaid Võrumaal elanud kirjanikke. Enne ta usuliste kalduvuste võimendumist sai Euroopas tuntuks tema prantsuskeelne romaan „Valérie“ (1803).

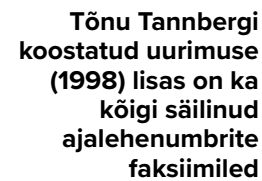
Lõunaeeesti kooliraamatute koostajatest oli Marpurgi järel olulisim 19. sajandi keskpaigas aktiivselt tegutsenud Põlva pastor **Johann Georg Schwartz**, kellelt ilmus muu hulgas lõunaeeestikeelne lugemik „Eesti laste sõbber“ (1873). Schwartzi töödest see siiski kõige mahukam pole: eesti koolikirjanduse ajaloos mäletatakse teda kui suure seitsmeosalise kooliraamatute sarja (1852–1861) juhtautorit. Õpetuse keelelisi eelistusi iseloomustab aga näiteks tõsiasi, et sellesse töögruppi palgati kaastöölisi, kelle ülesandeks oli lõunaeeesti keeles kirjutatud osad põhjaeesti

Kolm põlve Schwartz: I Johann Georg Schwartz, II Johann Georg Schwartz, III Johann Christoph Schwartz. Põlva pastorilt Johann Georg Schwartzilt ilmus muu hulgas lõunaeeestikeelne lugemik „Eesti laste sõbber“ (1873). Foto: Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum (DrKM F 314:33)

³ Toomas Paul (1999). Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 72. Tallinn: Emakeele Selts, lk 525.

Maakeelne ajakirjandus võttis endale 19. sajandil samuti valdavalt põhjaeestikeelse kuju – kuigi mitte siiski täienisti. Kõige olulisem erand on üsna alguses: lõunaeestikeelne oli esimene maarahvale mõeldud ajaleht **Tarto maa rahva Näddali-Leht**, mis ilmust märtsist detsembrini 1806. Selle põhilised koostajad olid kaks Võrumaal tegutsenud meest: Kanepi pastor ja hilisem praost **Johann Philipp von Roth** ning tema õemees, Põlva pastor **Gustav Adolph Oldekop** (1755–1838). Neile oli abiks Kanepi-Rothi vend, kooliinspektor Carl August von Roth Võrust. Kuigi ajalehe esimene number algas keisrile pühendatud lauluga, värs-

M a d d a l i = L e h t.

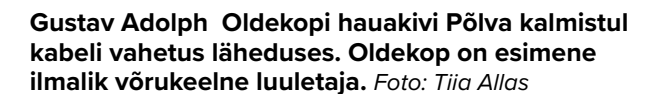
Mr. 1. sel 1. Baasto fuul.

Ütte vanna moistlikko maa mihe laul.

Reisville.

Kül woiš täl olla tallitust
 Se jure riki seen;
 Siiski om waiste õnnistus
 Ka kallis temma een.

Nint meije latje pearwa
 Ka temma jónna páál
 Reid húnwi asju oppema
 Mes me es oppe taál.

Kuigi ajalikus elus oli Roth edukam ja Oldekop kaotas hiljem ametikoha, mäletavad eesti ja võru kirjanduslugu tänapäeval eelkõige siiski Oldekoppi. Kui Quandti võis vägagi tinglikult nimetada esimeseks võru kirjanikuks, siis Oldekop on kindlasti esimene ilmalik võrukeelne luuletaja. Seda tiitlit ei saa väärata ka Oldekopi baltisaksa veri ja see, et ta

⁴ Tarto maa rahwa Näddali-leht, 4.06.1806, lk 2 [faksiimile 1998].

Ajaloolase ja kodu-uurija Milvi Hirvlaane põhjalik Rothide loo uurimine on 2000. aastal ka kaante vahele jõudnud

Gustav Adolph Oldekopi tuntumad luuletused „Varblane“ ja „Poisikese rõõm talve pärast“ on kuulatavad [Helüaidas](#).

Üks tegusamaid lõunaeestikeelseid nn kalendrikirjutajaid oli Johann Friedrich Heller –1814. aastast Räpina pastor ja aastast 1834 Võru praostkonna praost.

Foto: Räpina Koduloo- ja Aiaandusmuuseum

sündis Haapsalus. 18. ja 19. sajandi vahetusel ei suutnud mitte ükski põhja- ega lõunaeestikeelne luuletaja tasemelt Oldekopiga konkureerida – kuni Kristian Jaak Petersoni tulekuni, kes oli, muide, poolenisti mulk. Oldekop on Petersonist traditsioonilisem, kuid see tähendab ka, et ta on rahvalikuma keeletarvitusega ja tunneb rahvaomast laulustiili. Eks sellisena mäletataksegi Oldekopi tuntumaid luuletusi „Varblane“ ja „Poisikese rõõm talve pärast“, mis annab lootusriikka alguse kogu võru kirjandusele: „See talv, see kange talv / ei ole joht ni halv, / kui mõne rahvas mõtleval / kee külma hõngu pelgävä. / See talv, see kange talv / ei olle joht nii halv.“

Õigupoolest kippus Roth pärast surma isegi Oldekopi luuletajaau endale saama: Rothi nime all on hiljem ilmunud värse, mille tegelik autor oli tema õemees. Segaduse põhjus oli selles, et suurt osa Oldekopi loomingust kasutati Kanepi kihelkonnakooli kooris lauluteksti-dena. Koori tunti aga Rothi koorina ning hiljem läksid lauludki rahva seas liikvele kui „Rothi laulud“. Hilisem uurimine on selgitanud, et Oldekop avaldas oma eluajal luuletusi ka kalendrites, kuigi sealgi anonüümselt.

Lõunaeestikeelsetes kalendrites jäigi Oldekop 19. sajandil üheks kõige silmapaistvamaks kirjameheks. Hilisemates Eesti kalendrites näitavad kõrgtaset Tartu arst Friedrich Robert Faehlmann ja Võru arst Friedrich Reinhold Kreutzwald, kes mõlemad kirjutavad põhjaeesti keeles. Lõunaeestikeelsetes kalendrites olid samal ajal aktiivsed näiteks Vastseliina õpetaja Carl Gottfried Gustav Masing ja Räpina õpetaja Johann Friedrich Heller. Lõunaeestikeelseid raamatuidki tuleb, eriti rohkelt näiteks Johann Schwellelt. Kõik nimetatud mehed jäid aga Faehlmanni ja Kreutzwaldi varju. Varjujäämise põhjus on kirjanduslikus kvaliteedis, aga mitte ainult selles: Kreutzwaldi ja Faehlmanni tegevuse üks lisatahke on ka see, et nad püüdsid lõunaeestilise kirjasõna levikut piirata. Selle, ühekorraga tasemelise, ideoloogilise ja keelelise konkurentsi toob ühe lausega välja kalendrikirjanduse uurija Endel Annus: „Faehlmann virgutas pidevalt Kreutzwaldi kalendri-le koostööd tegema, et kalendrist välja tõrjuda pastorite lõunaeestikeelseid vaimulikke kirjutisi ja saada põhjaeestikeelseid sisukaid artikleid.“⁵ Väljatõrjumine käis kalendrites, aga ka kogu kirjanduses.

Paarsada aastat vana ja kristliku kallakuga lõunaeestiline traditsioon oli hääbumas, kuid lõunaeesti kirjandus ei kadunud. 19. sajandi teisel poolel esineb see küll tagasihoidlikus mahus, kuid elab läbi ka teatavaid uuen-dusi. Üks nendest uutest joontest on see, et mulgi, tartu, võru ja setu keel hakkavad ilukirjanduslikes tekstides üksteisest selgemalt eristuma. Selles

⁵ Endel Annus (2000). Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 99–100.

piiride selginemise ja ümbermängimise protsessis pole muidugi kõik üht-viisi selge ega ole ka eriti selge võru kirjanduse roll. Kirjutajate hulka, aga ka muutuvat laadi silmas pidades tuleb pigem tõdeda, et 19. sajandi lõpu poole tõuseb teistest rohkem esile mulgi kirjandus: Juhan Kunder, Andres Rennit, August Kitzberg jt. Mulgi identiteedi kujundamisega kirjan-duses haakub ka Tartumaalt pärit, kuid aastaid Viljandis õpetajana tegut-senud Friedrich Kuhlbari looming. Kuigi Kuhlbars sai tuntuks peami-selt põhjaeestikeelsete luuletustega, ei maksa unustada, et tema esimene luulekogu „Vastse laulo ja kannel“ (1863) oli lõunaeestikeelne. Nimeta-tud kirjameeste puhul on tähenduslikud kaks asjaolu, mis peagi hakka-vad mõjutama ka võru kirjanduse käekäiku: esiteks väheneb religioossus, teiseks hakatakse kohaliku keele kasutamist sagedasti siduma kodulau-lude ja mälestuslike teemadega – näiteks nii, nagu seda tegi Rennit oma kuulsaimas luuletuses „Kallis kotus“. Tartukeelse luule kuulsaim tekst sün-nib veidi hiljem: 1913. aastal avaldas Gustav Suits luuletuse „Kerkokell“, mis on palju omanäolisem kui Renniti töö, kuid esindab teatud mõttes sarnast koduluule vaimu. Oli muutunud paratamatukski, et lõunaeesti haritlased eemaldasid koolis käies kodusest keelest ning see keel hakkas nende jaoks seostuma lapsepõlvkoduga.

19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse võru ja setu luulest leiab neile mulgi ja tartu näidetele esialgu veel vähe võrdlusi, aga mõned siiski. Võru kirjanduse kõige põnevam luu-letaja on sel ajal **Jakob Hurt**, kuid ta kirjutab luulet vähe ja sellestki moo-dustab võrukeelne looming vaid ühe osa. Võib oletada, et Hurda luuletus „Tatreko puder“ on esimene katse rakendada võru kirjanduses antiik-set värsimõõtu. Autor ise seda trükis ei avaldanudki. Tuntuimaks sai tema teine võrukeelne luuletus „Karja-poiss“, mis ilmus 1863. aasta kalend-ris. Need tööd on huvitavad, aga ei maksa unustada, et ka Hurt esindas neidsamu keelepoliitilisi arusaamu, mis tulid juba varem ette Masingu, Faehlmanni ja Kreutzwaldi puhul – muide, „Karjapoisi“ tõlkis Hurt ka ise põhjaeesti keelde. Hurt on Eesti kultuuriloos tuntud rahvaluule kogu ja uurijana, see tingis ilmselt ka tema suurema huvi nende keele- ja kultuurinähtuste vastu, mis olid

Friedrich Kuhlbari esimene luulekogu „Vastse laulo ja kannel“ (1863) oli lõunaeestikeelne

Gustav Suitsu luuletust „Kerkokell“ saab näitleja Hugo Lauri esituses 1959. aastast kuulata [ERRi arhiivis](#).

Jakob Hurda luuletus „Tatreko puder“ on esimene katse rakendada võru kirjanduses antiikset värsimõõtu – heksameetrit. Luuletuse teksti leiab [võru kirjanduse kodulehelt](#), kus see on kirjas nn uues võru kirjaviisis (taga-õ = y ja võru keelele omane larüngaalklusiil on tähistatud q-ga).

Jakob Hurda ausammas avati tema 150. sünni-aastapäeva puhul Põlvas 22. juunil 1989. Kuju autorid on skulptor Aulin Rimm ja arhitekt Andres Mänd. Suurmehe pärandit on sünnikohas elavana ja au sees hoidnud 1995. aastal asutatud Jakob Hurda nimeline Põlva Rahvahariduse Selts. Foto: Tiia Allas

Jaan Rääpo Ukraina NSV riigi- ja haridustegelaseks 1920. aastal. Foto: Võrumaa Muuseum (VK F 463:6 F)

Hermann Julius Schmalz jõudis enne vaimuselt kaotust välja anda terve sarja värsi- ja juturaamatuid. Foto: Rääpina Koduloo- ja Aiaandusmuuseum

põhjaeestluse ees tollal taandumas – oli ju Hurt see, kes seadis oma elu viimastel aastatel trükiks valmis mahuka rahvalaulude kogu „Setukeste laulud I–III“ (1904–1907).

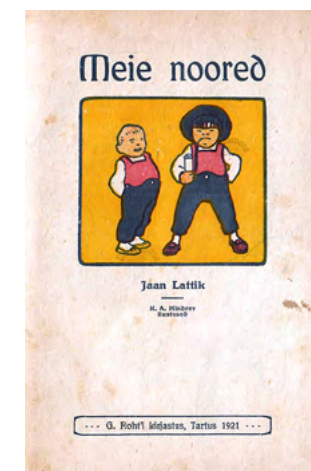
Võru ja setu kultuuriline erinevus on läbi sajandite olnud selge, kuid alates 19. sajandist kuni tänapäevani on nendevaheline piir ilukirjanduses olnud liikuv. Nii võib teiseks olulisemaks võru luuletajaks pärast Jakob Hurta pidada Rääpo küla meest **Jaan Rääpot**, kellest hiljem sai punaste sõjaväejuht ja Ukraina tähtis riigitegelane. Rääpo avaldas 1909. aastal luuletuse „Katõ ilma veere pääl“, millest sai setu hümn. Rääpol oli üldse oskus kirjutada luuletusi, mis jäid pikaks ajaks elama, hoolimata sellest, et ta kirjanduslik looming pole mahukas. Nii on setu hümnist ja Rääpost endastki kuulsamaks saanud tema tekst „Haani miis vidi lubja-kivve“ (1897) – pärast muutumisi rahvasuus on sellest saanud üks tuntumaid võru rahvalaule.

Võru ja setu kultuuri piirialal tegutses Rääpost otsemalt ja agaramalt Rääpina kandi mees **Hermann Julius Schmalz**, kes enne vaimuselt kaotust jõudis välja anda terve sarja värsi- ja juturaamatuid. Need raamatud ilmutavad rahvalikku nalja- ja lauluhimu (Schmalz oli ka muu-

sik), samamoodi soovi esindada ja esile tuua setu kultuuri – osa tekste on kirjutatud ka kohalikus keeles. Sellest hoolimata on laiemalt tuntuks saanud Schmalzi eestikeelne laul „Tiigi ääres“ – järjekordne näide tekstist, mis on oma kirjutajast kuulsam. Schmalzi nime on kirjandusloolise unustusest välja toonud Aapo Ilves, kelle näidendis „Ööpik Võhandu kaldalt“ (2002) elustub Schmalz kirjandusliku tegelasena samamoodi nagu uues pealkirjas elustub vana: 1894. aastal avaldas Schmalz luulekogu „Ööpik Võhandu kaldalt ehk Üürikese aja laululind“. Pärast seda on Schmalzi avastamine jätkunud, tema juttude kogu ilmus 2013. aastal „Seto kirjavara“ sarjas.

Kui võtta võru keele tarvitamine tekstis esmaseks võru kirjanduse tunnuseks, siis väga palju näiteid sellest ajast leida pole – või kui midagi leitud (eriti silmapaistev on Jaan Lattiku varane looming), siis hakkab see pigem sisse juhatama uut ajajärku. Mingil määral olid selleks ajaks tekkinud võrukeelse luule piirjooned, kuid võru keele kasutamine proosas oli juhuslikum ning üksikud juhtumid, mis sellel ajal ette tulid, piirdusid sageli võru keele kasutamisega tegelaste omavahelises kõnes. Teisalt võib siis tõdeda, et võrukeelset „moodsat“ proosat asendas endiselt folkloor: muistendid, muinasjutud, pajatused jms. Tugevalt rahvalaululise iseloomuga oli ka tollane luule – seda nii teksti kvaliteedi kui leviku poolest. Niimoodi – autorit „unustades“ – on toimunud näiteks Jaan Rääpo napi loominguga laialdane levik. On ka juhtumeid, et teksti kuulumist uue- ja folkloori teatakse, kuid autori nime taastamine osutub võimatuks. Nii on juhtunud näiteks laulutsükliga „Eesti mehe kaebus“ („Eesti mees ja tema sugu“), mis lõunaeesti versioonis hakkas 19. sajandi keskkel levima ilmselt Kanepi kandist ning hiljem põhja poole liikudes teises ka keeleliselt.

Seega on 20. sajandi alguseks võru kirjanduse kogupilt veel hõreda-võitu, tihedamaks teeb seda rikkalik suuline pärimus. Pilt saaks tihedam, kui võtta arvesse ka Kagu-Eestist pärit eestikeelseid kirjanikke, kuid nendegi puhul peaks pidama silmas lokaalsete seoste esinemist. Näiteks võib koduluule kirjutajana välja tuua Valgjärvel sündinud Georg Eduard Luiga, kuid tema tuntuim kodulaul „Seal, kus rukkiväli lagendikul heljub ...“ on eestikeelne ja näib rohkem toetuvat saksa eeskujudele ning vähem isiklikele mälestustele. Võrumaalt oli pärit ka luuletaja Elise Aun, kes veetis noorpõlve Setumaal, kogus ka rahvaluulet ja avaldas materjale setude elu kohta. Samas ei paista see kohaliku kultuuri huvi, mis Aunal oli, eestikeelsest loomingust nõnda selgelt välja. Rahvaluulet kogus ka Loosi vallas sündinud kirjamees ja Sherlock Holmes'i lugude üks esimesi tõlkijaid Eestis Hindrik Prants, kes avaldas hilisemas eas ka mälestusi Võrumaast. Rohkem võiks loomingut ja võru vaimulaadi seoseid leida Urvastest pärit **Marie Heibergi** luulest, kuid on siiski vaieldav, kas Heibergi loomingut hämmarromantiline kallak on otseselt midagi sellist, mida Quandti jüngrite

Jaan Lattiku esikteosest „Meie noored“ (1907) ilmus omal ajal neli trükki

Urvaste kihelkonnast Uhtjärve äärest pärit Marie Heibergi esikkogu „Mure-lapse laulud“ (1906) aitasid koostada ning redigeerida Friedebert Tuglas ja Gustav Suits.

Foto: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus (UTKK F 22/A11)

kunagiselt tegevusmaalt leiab, Põhja-Eestist aga mitte. Veel vähem peaks oletama otsest seost Heibergi hilisema vaimuhaiguse ja päritolu vahel.

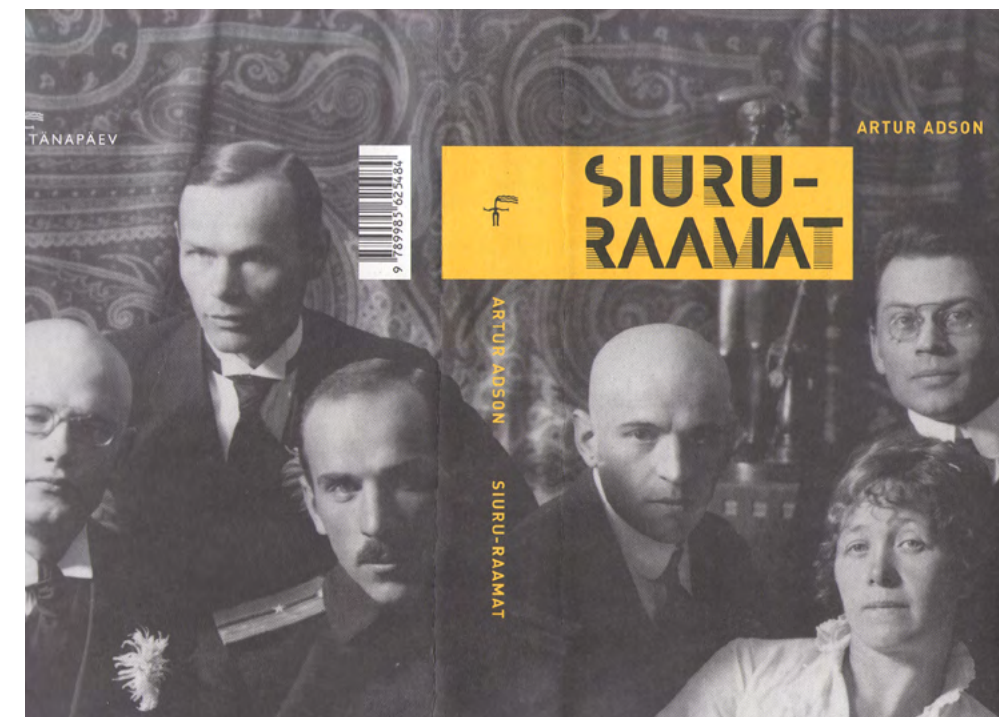
Tõsi, toodud näidetest hakkab vägisi kujunema ettekujutus, et võru kirjandusega tegelemine muutus sel ajal rahvalaulikute, folkloristide, pööraste revolutsionääride ja külähullude pärusmaaks. Hilisema aja näited kinnitavad õnneks siiski, et võru kirjandusega tegelejate diapaseon on laiem ja kandepind palju suurem, kuid see „omamoodi“ tendents, mis võru kirjanduses 19. ja 20. sajandi vahetusel silma torkab, pole ka päris põhjendamatu. Võru ja setu kirjanduse üheks kindlaks toeks oli süvenev huvi vaimse „vanavara“ vastu. Uurijad hakkasid Hurda innustusel käima Kagu-Eesti külates laule kogumas ning sellega koos muutus rahvalaulikuks olemine samamoodi ametiks, nagu seda on kirjaniku elukutse. Asi läks kuni selleni, et Eesti Vabariigi päevil said mõned laulikud stipendiumi ja abiraha, niisiis omamoodi laulikupalka nagu tollased luuletajadki. Teisalt ei ole põhjust seda imeks panna, sest lauliku ja luuletaja erinevus on tihtipeale tinglik.

Selle rahvaluulehuvi kõrval oli võru kirjandusega tegelemiseks ka muid motiive. Tundub, et võru kirjanduse uuemates arengujärgkudes on oma kindel roll ka kirjanduslikul revolutsioonilisusel ja teisitimõtle misel ning eesti kirjakeelest lahkneva „teistsuguse“ keele otsinguil. Kui varem oli võru kirjanduslugu osa lõunaees tilisest kristlikust traditsioonist, siis 20. sajandil olukord muutub: võru (nagu ka setu, mulgi ja tartu) kirjanduse sünnid ja ümbersünnid satuvad huvitaval moel kooskõlla hetkedega, mil kultuurilised otsingud Eestis üldisemalt radikaliseeruvad. Selline olukord on Eestis 1910. aastate lõpul ja 1920. aastate alguses, 1960. aastate lõpul ja 1980. aastate lõpul – just nendel aegadel sirutab selga ka võru kirjandus, iga kord natuke uuel viisil.

Võru kirjandus kahe maailmasõja vahel Eestis ning pärast II maailmasõda paguluses

20. sajandi alguses oli võru kirjandus jõudmas uude järku, kuid need uued tendentsid tulid selgemalt esile ühiskondlik-kultuurilises pöörises I maailmasõja lõppjärgus: 1917. aastal puhkes Venemaal revolutsioon, 1918. aastal kuulutati välja Eesti Vabariik, sellele järgnes Vabadussõda ja riigi ülesehitamine 1920. aastate alguses. Sündmusterohke oli aeg nii elus kui kirjanduses. Eesti kirjandusloos mäletatakse seda perioodi seoses kirjandusrühmitusega Siuru ning Siuru osutub märkimisväärseks ka võru kirjanduse seisukohast. Eriti palju võru kirjanduse tõusu märke on 1910. aastate lõpus ja 1920. aastatel, veidi vähem, kuid ometi, jagub seda tõusu ka 1930. aastatesse.

Enne Siurut oli rühmitus Noor-Eesti toonud kirjandusse uusromantilise stiili, mis sai eesti klassikalise luule põhistiilik. Siuru jätkas Noor-Eesti algatust, samas tuli kirjandusse sel ajal hulk uuendusi ja eksperimente. Ka kitsamas mõttes oli see aktiivne „uue keele“ otsimise aeg.

Siuru on märkimisväärne ka võru kirjanduse seisukohast: rühmitusse kuulunud Sänna-mehe Artur Adsoni sulest ilmus 1949. aastal „Siuru-raamat“. Mälestusteraamatu kaante koopia Tänapäeva kirjastuse 2017. aasta uustrükist

Mulgi- ja Tartumaal kasvanud Hendrik Visnapuu on üks olulisemaid lõuna-eesti keele kasutajaid XX sajandi algusjao eesti luules. Foto: Mahtra Talurahvamuuseum (MT 324:31 F)

Pole tähenduseta, et eesti kirjanduse uus stiil sai palju täiendust Lõuna-Eestist, näiteks proovis mitu kirjanikku eesti kirjakeelde tuua lõuna-eestilist n-lõpulist seesütlevat käänet ning Lõuna-Eestist laenati teisigi tunnuseid. Tiit Hennoste on neid tendentse, mis tipnesid 1910. aastate lõpus ja 1920. aastate alguses, kirjeldanud kui programmilist avangardi keelt.⁶

Eriti määrav osa avangardi keele kujundamisel ja lõuna-eestiliste elementide kasutamisel oli Henrik Visnapuu, kes veetis lapsepõlve ja nooruse Tartumaal ja Mulgimaal. Visnapuu kirjutas ka kitsamas mõttes tartukeelseid luuletusi ning tegi seda üsna varakult. Tema kirjanduslikud eksperimendid arenesid kõigepealt välja küll põhjaeesti keeles, esimesed olulised märgid sellest on koguteostes „Moment“ (1913) ja „Rohe-line Moment“ (1914), kus kandvamatest kirjanduslikest jõududest esinesid Visnapuu kõrval võrokeled Marie Heiberg ja Richard Roht. Kui avangardi keele piirjooned 1920. aastate hakul selgemaid piirjooni võtsid, redigeeris Visnapuu ka oma varasemat avangardsemat loomingut lõuna-eestilisemaks.

„Uue keele“ otsimine võis laheneda ka nii, et taasavastati vana – pole ilmselt juhuslik, et kõnealusesse aega jääb nii võru kui mulgi luule uus tõus. Hendrik Adamson debüteeris luulekoguga „Mulgimaa“ (1919), kaks aastat varem jõudis esimese koguni „Henge palango“ 20. sajandi esimese poole kõige tuntum võrukeelne luuletaja, Siuru liige **Artur Adson** (1889–1977). Tema esimesele luulekogule järgnesid „Vana laterna“ (1919), „Roosikrants“ (1920), „Kaduvik“ (1927), „Katai, kibuvits nink kivi“ (1928), „Pärlijõgi“ (1931) jt. Viimati mainitud pealkiri aitab Adsoni paigutada ka maakaardile: sündinud Tartus, veetis ta osa oma lapsepõlvest Pärlijõe kallastel. Teda on kutsutud ka Sänna trubaduuriks. Tundub nii, et uue luulekeele leidmine vanas kohalikus keeles sobis pöördelaegadel eriti neile autoritele, kes esindasid traditsioonilisemat vaimulaadi. Adson oli sedasorti alalhoidlik vaim, kuigi ta varane võrukeelne luule on natuke dünaamilisem ja muutlikum kui mõned hilisemad tekstid. Kõige üldisemalt jätkab Adson eesti kirjandusest tuttavat uusromantilist stiili, kuid lisab sinna loomulikult nii võrulikkust kui adsonlikkust. Nende kahe lisanduse vahel vahetegemine on raske seetõttu, et Adsoni stiil hakkas mõjutama teisi kirjanikke. Eriti just Adsoni näitel kujundati arusaam sellest, milline on võru luule. Arusaamad hakkasid samm-sammult muutuma alles mitukümmend aastat hiljem.

Mis on selle adsonliku võru luule tunnused lisaks sellele, et see üldjuhul kasutab selget rütmi ja riimi? Need võiksid olla elegeilisus, idüllilisus, sage mälestuste luulendamine, looduslähedus, paigatruudus, kristlikud motiivid ning ajuti ka leebe huumor. Nendest tunnustest mõned on sel-

⁶ Tiit Hennoste (2016). Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata.) Tallinn – Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 406.

lised, mis tulevad tegelikult ette juba ennegi Adsoni mälestuslikus kodukohaluules ja lapsepõlvepeenutustes. Võrreldes Räppo või Schmalzi lauludega on siin vähem hoogsust ja rämedust ning rohkem pehmeid kooskõlasid.

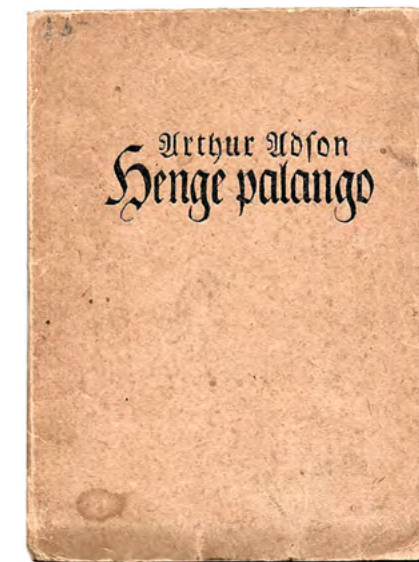
Adsoni luuletustest on tuntumaks saanud mitmed sellised, kus tegelasteks lapsed: „Poisikene“, „Väiku sõsar vellega“, „Pärlijõgi“ jmt. Olgu siis lapseks kehastunud oma mälestustes autor ise või näeb ta lapsi kõrvalt. Võrreldes teiste Siuru kirjanikega on tema teemade ja luulendamisevõimaluste amplua kitsam, kuid selles ei tule tingimata näha probleemi. Adson oskas selle „kitsa amplua“ ja võrukeelsusega leida stiili, kus ta ei pidanud end kogu aeg võrdlema „suuresti“ kirjanikega. Niisiis ei tekkinud sellise lahenduse tõttu ka ülemäära suurt konkurentsi Marie Underiga, kellega Adson oli abielus: Under esindas sel ajal parimat osa eesti luulest, Adson aga parimat osa võru luulest.

Lisaks luulele on Adson kirjutanud eesti keeles mälestusi ja näidendeid. Mälestustest osa kujutab ka lapsepõlveaegu Võrumaal. Näidendite kuulumine võru kirjanduslukkku on küsitavam, kuna keel ja aines tavaliselt selleks põhjust ei anna. Võru draamakirjandusest 20. sajandi esimesel poolel on üldse vara rääkida – see kujunes täiemõõduliselt välja alles 1980. aastate lõpust. Mõningaid eelmänge võru omakeelse draama tekkele võib siit siiski leida, sealhulgas Adsonilt, näiteks tema näidendist „Lauluisa ja Kirjaneitsi“ (1930), kus peategelased Kreutzwald ja Koidula räägivad küll eesti keelt, aga mõned kõrvaltegelased (eriti teenija Anne) on pandud kõnelema võru keeles ja tegevus toimub Võrumaal.

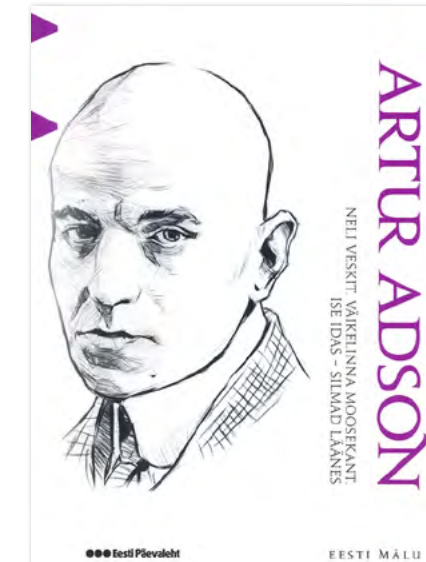
Adsoni luuletustest on tuntumaks saanud mitu sellist, kus tegelasteks lapsed. Luuletus „Poisikene“ on kuulatav [Helüaidas](#).

Rõuge kihelkonnast Sännast pärit ja sellest kohast ka luuletanud Artur Adson kümneaastase poisina. Foto: Kaja Tulluse kogu

Artur Adsoni esikkogust „Henge palango“ ilmus kolm trükki (1917, 1920, 1921), siin on teise trüki väljaanne

Lisaks võrukeelsele luulele on Artur Adson kirjutanud eesti keeles mälestusi ja näidendeid. Mälestustes kujutab ta ka lapsepõlveaegu Võrumaal

Bernard Kangro
Lundis Eesti Kirjanike
Kooperatiivi maja ees
1991. aastal.

Foto: Vallo Kepp

Johan Urtson,
Enn Tuuling ja Jaan
Vahtra 1933. aastal
Vagula ääres puhkamas.

Foto: Võrumaa Muuseum
(VK F 725:1/50 F)

Adson polnud oma tegevuse kõrgajal ainuke võrukeelne luuletaja, kuid ta oli teistest tuntum. Adsoni kõrval olid luules sel ajal esileküündivamad veel **Juhan Jaik** ja **Meinhard Aleksa**, viimane vahetas 1937. aastal nime **Enn Tuulinguks**. Jaik tuli kirjandusse luulekoguga „Rõuge kiriku kell“ (1924), mis sisaldab segiläbi eesti- ja võrukeelseid värse. Luulega jätkas ta ka hiljem, kuid tuntumaks sai proosas – seetõttu on põhjust temast allpool eraldi juttu teha. Meinhard Aleksa luulekogu „Tulease“ (1931) on samuti kakskeelne. Selles on avaldatud ka luuletus „Sann“, mis hiljem on muutunud rahvalauluks ja mida tavaliselt tuntakse pealkirja all „Vana sann“. Pärast sõda töötas Tuuling mitmel pool – sealhulgas Võrumaal – õpetajana ja kuigi kirjutas ka vanemas eas värse, uusi luuleraamatuid ta enam ei avaldanud.

Võrukeelset luulet oli kahe sõja vahel veidi rohkem kui sajandi alguses, kuid mingit järsku arvulist tõusu siiski polnud. Tõus oli ilmne tasemes ja muutus oli ilmne kirjutamislaadis – uus tase ja laad said ühtlasi eeskujuks hilisematele kirjutajatele. Taas on võimalik leida paralleelseid nähtusi Võrumaalt pärit eestikeelsete luuletajate loomingus, näiteks debüteerivad sonetikoguga 1930. aastatel Juhan Sinimäe ja Arbujate rühma kuulunud **Bernard Kangro**. Sinimäe looming jäi napimahuliseks, Kangro seevastu kirjutas rohkesti ning temas on mitmel põhjusel nähtud ka võru vaimu edasikandjat nii kodumaal kui pärast sõda paguluses. Luules annab selleks selge põhjuse kaks tõsiasi. Esiteks see, et Kangro kasutab oma loomingus sageli pärimuslikku ainet, milles on kohati ka hämar-müstilist kallakut. Eriti jõuliselt on see näha tema kolmandas kogus „Reheahi“ (1939). Teiseks on Kangro pühendanud tekste Võrumaale – üheks mahukamaks näiteks on Rootsis kirjutatud mälestuslik luulesari „Vana Võrumaa“. Võru vaimu avaldusi on leitud ka Kangro proosa- ning draamatekstidest. Nii on Kauksi Ülle tõlkinud võru keelde tema näidendi „Hunt“, mille tegevus toimub Karula kihelkonnas. Näidendi eestikeelse versiooni leiab Kangro draamakogumikust „Merre vajunud saar“ (1968). Tõlge „Susi“ (1991) ilmus eraldi raamatuna ning sai loomulikuks osaks võru draamakirjanduse selleaegsest sünniprotsessist.

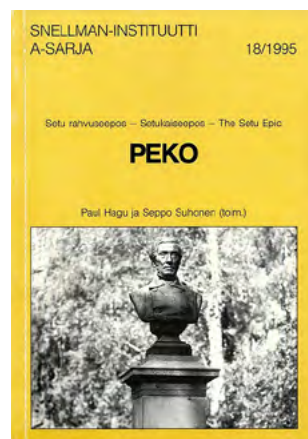
Võru kirjandus, eriti luule sai 1920. aastatel tugev lisaimpulsi setu rahvuslikust ärkamisest. Sellele ärkamisele andis kirjandusliku väljundi eeskätt **Paulopriit Voolaine**, kes kirjutas ka ise setukeelset luulet, kuid kelle energilisel juhtimisel ilmus tollal „Seto lugõmik“ (1923) ja ka lugemiku teine osa „Kodotulõ“ (1925). Ernst Puusepa tõlkes ja Voolaise keelelisel toimetamisel ilmus sel ajal ka uue testamendi nelja evangeeliumi tõlge setu keeles „Mii’ Issändä Jeesusõ Kristusõ pühä Evangeelium. Matteusõ, Markusõ, Luukasõ ja Johannõsõ kirotõt“ (1926). Samuti tegi Voolaine koos teiste setu kultuuri eestvõitlejate ja uurijatega palju ära selle nimel, et laiemas kultuuriprotsessis oleks teadvustatud setu lauluemade – Miko Ode, Martina Iro, Hilana Taarka, Anne Vabarna jt roll. Eriti põnevaks

Bernard Kangro näidend
„Hunt“ ilmus Kauksi
Ülle tõlkes võrukeelsena
1991. aastal

Paulopriit Voolaine
koos Lutsi informandi
Zosja Lipskaga.

Foto: Rõpina Koduloo- ja
Aiaandusmuuseum

Setu rahvuseepos
„Peko“ valmis Paulopriit
Voolaise ja Anne
Vabarna koostöös
ning ilmus Paul Hagu
ja Seppo Suhose
toimetusel 1995. aastal
Soomes

kujunes Voolaise koostöö **Anne Vabarnaga**, kes hakkas tema juhiste kohaselt looma pikemaid lüroepilisi tekste. Muu hulgas valmis nende koostöös ja Anne Vabarna poja kirjapanduna (laulik oli ise kirjaoskamatu) 1927. aastal setu eepos „Peko“. Teos jäi pikaks ajaks käsikirja, kuid on 1995. aastal Paul Hagu ja Seppo Suhose toimetusel Soomes ilmunud ja hiljem ka Eestis välja antud. Voolaine on kirjutanud komöödia „Maajumala poig“ (1933). Selle tegevus toimub Lõuna-Eestist välja rännanud lutsi rahva aladel ning külarahva keel on näidendis lõunaestiline. Väikseid panuseid kohalikku näitekirjandusse, mis võiksid olla sissejuhatus võru näitekirjanduse ajaloole, tuleb ka seoses setu kultuuriga. Näiteks avaldas Arnold Kõiv kaks setukeelset lühinäidendit, komöödiad „Kooluheng“ (192?) ja „Varga õhvakõ“ (1931).

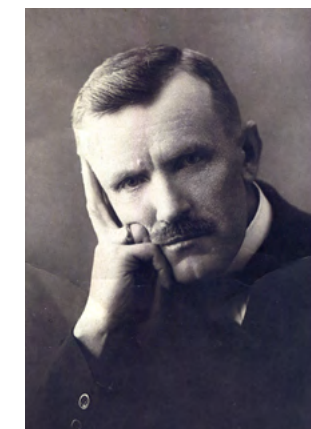
Setu kultuuriliikumisega seotud kirjarahva tegevuse üks tulemus oli see, et Kagu-Eestist tuli hulk omakeelseid tekste. Teine oluline tahk oli aga lokaalse rahvusliku ärkamise tegevusstrateegiate läbimängimine: 1920.

aastatel antakse setude jaoks välja lugemikke, tõlgitakse eesti kirjandust setu keelde, hoolitsetakse omakeelsete suurte tüvitekstide olemasolu eest, tuuakse rahvalaul kirjandusmaastikule, hangitakse oma tegevusele ametlikku tuge, seotakse setu patriotism hõimuliikumisega. Mingis mõttes on tollane toimumisviis olnud ka eeskujuks 70 aastat hiljem aset leidnud võru kultuurirenessansile.

Võru keele südaalaga seotud kirjanike käekäik kirjanduses kulgeb kahe sõja vahel mõnevõrra vaikselt, kuigi sihikindlalt ja huvitavalt. Võrukeelsus on silmatorkavam selle aja luules, aga see ei puudu ka proosas ning kohaliku geograafia ja keskkonna läbitunnetatud peegeldusi on võimalik leida nii siit kui sealt. See kohalikkus avaldub eriti huvitavalt Karula vallast pärit **Jaan Lattiku** (1878–1967) proosas – tõsi, ta on kirjutanud ka mõne luuletuse, aga neid on vähe. Õieti hakkas Lattiku looming näha olema varem, kui Adson ja Jaik võru luulega debüteerida jõudsid. Lattik avaldas sajandi alguses jutukogu „Meie noored“ (1907), mis leidis tunnustust ja jäi nõnda ka tema proosalaadi üheks peamiseks lähtekohaks. Samalaadset proosat leiab veel ta raamatutest „Minu kodust“ (1921) ja „Mets“ (1928). Ta kirjutab edaspidi nii pikemat kui lühemat proosat, kuid tema eriliseks tugevuseks jääb lühijutu žanr. Lattiku jutustamisannet võiks võrrelda Oskar Lutsu omaga: mõlemad kasutavad dialoogides kohalikku kõnekeelt (Luts oli pärit Eesti idamurde alalt), mõlemad liiguvad lastekirjanduse ja täiskasvanute kirjanduse piirimal, mõlemad on hea huumoritajuga, mõlemad segavad väljamõeldist ja mälestusi, realismi ja nostalgiat, laste ja täiskasvanute kirjandust. Lõppude lõpuks saavad mõlemad kirjanikud populaarseks, hoolimata sellest, et ei vasta päriselt nooreestliku kirjanduskäsituse ideaalidele.

Lattikul on seejuures mõistagi erijooni: kui Lutsu huumori taustal kumab tihti nostalgiline igatsus, siis Lattik on teravama absurditunnetusega ning keskendub rohkem stseenile, konkreetsele loole ning selle dramatiseerimisele. Dramatiseerimine tähendab ka seda, et Lattik armastab tõesti lahendada olukordi draamapäraselt: proosatekstis on väga palju dialoogi ning tihti jutustataksegi lugu dialoogi kaudu. Ka on paljudes Lattiku juttudes huumori ja absurdi allikaks laste ja täiskasvanute maailma erinevused ning sellest tingitud koomilised nihestused: näiteks lubab Värdis naiseks võtta selle tüdruku, kelle saavad talle sobivad („Esimene armastus“), lapsed mängivad pulmapidu, kus ei puudu ka viin ja verelaskmine („Noorte soovid“), noor teejuht näeb teekonna kõige olulisema osana peniseid („Teejuht“) jne. Igatahes kinnitab see viimane lugu, et 19. sajandi alguse Võru maakohu karmid hoiatused penide kinnihoidmise kohta polnud sada aastat hiljemgi piisavat mõjujõudu saavutanud.

Lattik töötas pikemat aega Viljandimaal pastorina, oli vahepeal ka Eesti Vabariigi riigikogu liige ning minister. 1944. aastal läks ta Rootsi nagu paljud teisedki võru ja eesti kirjanikud ning jätkas seal raamatute kirjuta-

Proosakirjanik ja pastor
Jaan Lattik 1927. aastal.
Foto: Võrumaa Muuseum
(VK F 1529 F)

Lattiku „Teejuht“ on
kuulata [Helüaidas](#).

mist, näiteks ilmus tema sulest pärast sõda memuaare, kuid ka ilukirjanduslikku proosat. Mälestusainest oli juba ta varaseski proosas palju ning mälestuste kirjutamiseni jõudis ta õigupoolest juba kodumaal. Nendest töödest üks huvitavamaid on koolipõlve meenutav raamat „Koolipoisid“ (1928). Lattiku pooleldi võrukeelseid jutte on hiljem ka uuesti välja antud. Mõnes jutus, kus jutustajatekst oli esialgu eestikeelne, on see tõlgitud võru keelde.

Teine tähtsam võru proosa klassik Lattiku kõrval on **Juhan Jaik** (1899–1948). Jaik sündis Sänna mõisas. Varases nooruses elas ta omajagu seikluslikku elu, sattus poliitilistel põhjustel vangi, võttis osa Vabadussõjast ja hakkas siis 1920. aastatel eriti intensiivselt kirjandusega tegelema. Varsti pärast luuledebüüti ilmusid ka ta kõige tuntumad proosaraamatud – kahes osas „**Võrumaa jutud**“ (1924–33). Nagu Lattik, proovib ka Jaik kätt nii jutu- kui romaanikirjanikuna, kuid klassikaliseks muutuvad just lühemad lood. Nii Jaigil kui Lattikul on huvi kirjutada lastele ja lastest ning mõlemad kasutavad aeg-ajalt eestikeelse teksti sees võrukeelset dialoogi. Sellega kahe keskse proosakirjaniku tähtsamad ühistunnused aga ka lõpevad, sest nad esindavad kirjanduse kaht erinevat poolust: Lattiku lähtekohaks on enamasti realism ning see, kuidas sündmused olid päriselt, Jaik seevastu on muinasjuttude jutustaja, tehes seda umbes samamoodi, nagu vanasti rahvalaulik lugusid vestis, kuid lisades moodsat uusromantilist kirjanduslikku stiili. Nii teeb ta „Võrumaa juttudes“, aga ka edaspidistes juturaamatutes nagu „Kaarnakivi“ (1931), „Tondijutud“ (1936) ning nn Pombi-sari (1932–1934), mis said populaarseks nii laste kui täiskasvanute hulgas. Mitme loo puhul ongi ebaselge, kas need kuuluvad lastekirjandusse või mitte. Jaigi pidamine ainuüksi lastekirjanikuks pole aga ka päriselt õige, sest muinasjutt võib ju olla adresseeritud täiskasvanule – nagu näiteks „Võrumaa juttudes“ kipub olemagi.

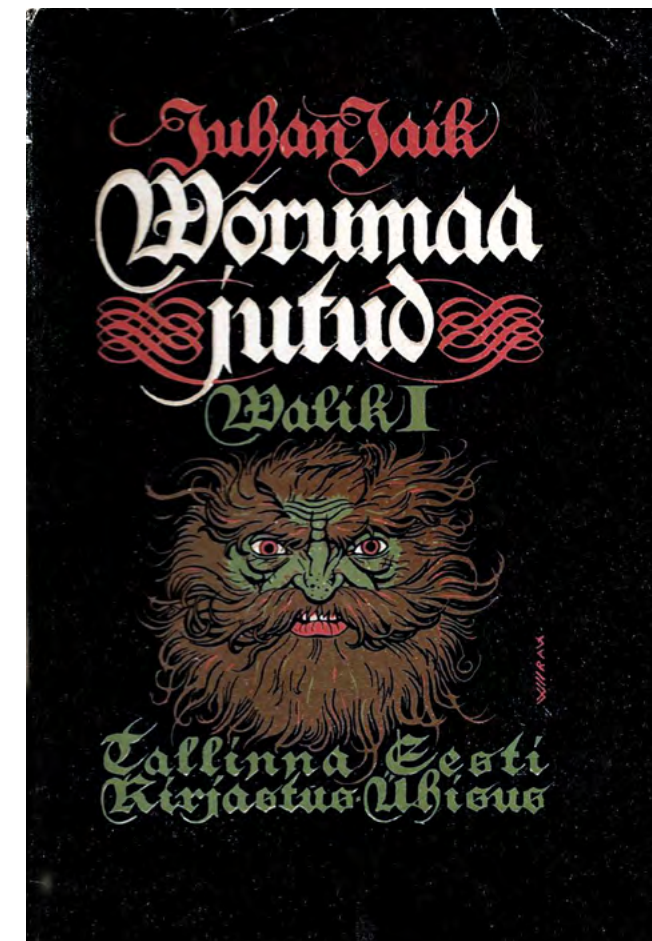
Jaik sai algusest peale tuntuks ka rahvapäraste õuduslugude jutustajana. Tema lugudes liiguvad ikka ja jälle ringi tondid, paharetid, kodukäijad, vanapaganad, puugid jt vanadest muinasjuttudest tuttavad õudsed tegelased. Jaik ei ole päris esimene Eesti õuduskirjanik, aga ilmselt on ta jutustamisanne tinginud selle, et Võrumaad on hakatud pidama tondirohkemaks alaks kui muud Eestit. Igatahes näikse just alates Jaigist kuuluvat võru vaimu avalduste hulka mitmesugused salapärased, hämarad ja vanad asjad.

Kindlasti pole Jaigi ainuke ülesanne kirjanikuna lugejat hirmutada ja tema loomingust leiab muidki jooni. Kirjandusuuri ja Hasso Krull on öelnud, et „kaarnakivi on Juhan Jaigi muinasjutuliste fantaasiate võti“⁷. Neid kaarnakivi tähendusi analüüsides on ta näidanud muu hulgas seda, et

⁷ Hasso Krull (2000). Tung ja iha. Juhan Jaigi muinasjutulised fantaasiad. – Millimallikas. Tallinn: Vagabund, lk 157.

Kirjanik Juhan Jaik 28-aastasena. J. & P. Parikase ateljeefoto aastast 1927. Foto: Võrumaa Muuseum

Juhan Jaigi „Võrumaa jutud I“ (1924) illustreeris Eduard Viiralt

kuigi kaarnakivi on mingil moel tontide sugulane, on ta ülesanne juttudes siiski natuke midagi muud: kui kaarnakivi mõistlikult kasutada, saab temaga nii mõndagi ihaldusväärt korda saata.

Nii Lattik kui Jaik surid pärast II maailmasõda Rootsis, kuid Jaik, kes oli Lattikust noorem, suri varem ning nõnda jäi ka tema loominguline kõrgaeg palju lühemaks. Suur Jaigi taasavastamine on leidnud aset 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses. Elava Jaigi huvi mitme seletuse juures võiks oletada, et Jaik on muutunud samal kombel uuesti aktuaalseks nagu näiteks J. R. R. Tolkien maailmakirjanduses: palju vastukaja on leidnud uuemal ajal *fantasy*-kirjandus ning eks Jaigigi on võimalik *fantasy*-kirjanikuks nimetada.

Suuresti Lattiku ja Jaigi mõjuval eeskujul juurdus võru proosas tava kasutada võru keelt dialoogides ning kirjutada samas autoritekt eesti keeles – samamoodi teeb mitu hilisemat kirjanikku. See valik ei olnud mõistagi juhuslik: eesti keel oli nagunii eelisasendis, samas mõjus võru keel Võrumaa inimeste kujutamisel enamasti usutavamalt. Ka ilmus siis

Kirjanik Richard Roht
lipnikuna 1915. aastal.
Foto: Võrumaa Muuseum
(VK F 1256:1 F/n)

ja ilmub edaspidigi üsna palju mälestuslikku proosat, kus võru keele võis aeg-ajalt „sisse lülitada“ kaugemate aegade meenutamine.

Lattiku ja Jaigi eakaaslaste hulgas oli võru kirjanikke, kellelt ilmus mälestusi või mälestustega seotud ilukirjandust, neist on silmapaistvamad **Jaan Vahtra** ja **Richard Roht**. Richard Roht on Eestis tuntust pälvinud ühiskonnakriitilise proosaga ning loomade elu kujutavate juttudega, samuti sellega, et ta vekslite võltsimise pärast vangis istus. Võru kirjandusega on ta otsemalt seotud mälestusteraamatute kirjutajana (näiteks „Vana Võrumaa“ (1934)). Jaan Vahtra kirjanikukuulsus on ehk väiksem, aga tema tähendus võru kirjanduses mitmekülgsemgi kui Rohul.

Vahtra sündis Mooste vallas. Varakult huviutis ta vanavara kogumist ning 1905. aastal ilmus talt väike naljajuttude ja -laulude raamat „Setu nali“ (1905), mis ta enda kinnitusele on setude suust setukeelsena kirja pandud. Sajandi algupoolel haakus see üldise setu-huvi tõusuga, mille tulemusel ilmus üsna samal ajal setukeelset huumorit mitme kirjanike vahendusel. Noore Vahtraga samal ajal tegeles sellega Schmalz, aga ka Anton Peeter Friedrich Kõiv. Vahtra sai edaspidi tuntuks kunstnikuna, kuid jätkas ka kirjutamist, avaldades muu hulgas mälestusi („Minu noorusmaalt“ I–III (1934–1936)) ja rahvapärimusi (näiteks „Ohvrikivi“ (1937)). Jaan Vahtra kalalkäigud on saanud sellest ajast peale võru kir-

Juhan Jaik
ja **Jaan Vahtra**.
Foto: Dr. Fr. R. Kreutzwaldi
Memoriaalmuuseum
(DrKM F 465:8)

janduse legendaarseks aineseks – neist on kirjutanud Vahtra ise, aga ka teised kirjanikud. Näiteks on Vahtra retkedest inspireeritud Karl Eerme (Ehrmanni) lühilood raamatus „Õngelatiga mööda Võrumaad“ (1935), Vahtra ja teiste kirjameeste kalalkäimisest on kirjutanud aastakümneid hiljem näidendi „Ah tsusku külh...“ Kauksi Ülle.

Nii inimeste elu kui kultuurilise tegevuse paiskas segi Eesti okupeerimine 1940. aastal ning sellele järgnenud sõjaaeg. Suur osa literaate lahkus Eestist ning algas nende kirjanduslik tegevus paguluses täiesti uutes oludes. Uutes ja raskemateski oludes pidid aga tegutsema need, kes jäid Eestisse. Mõneks aastakümneks lahkneb eesti kirjandus kaheks iseseisvaks haruks, sama juhtub võru kirjandusega. Õieti on 1940. ja 1950. aastatel raske mingit õiget kodumaist võru kirjandust märgatagi: kui ka keegi võru keeles kirjutas, pidi see toimuma salaja, sest „avaliku sfääri“ keelena võru keelt ei tunnistanud.

Võru kirjandus jätkus väljaspool Eestit. Mõistagi on muutunud olusid arvestades võimalik öelda, et algas võru kirjanduse uus järk, teisest küljest jätkatakse paguluses sedasama traditsiooni, mis oli välja kujunenud kodumaal – liiati kirjutasi seda kirjandust suuresti needsamad kirjanikud (eesotsas Lattiku ja Adsoniga), kes olid seda teinud enne sõda.

Mõningaid uusi jooni lisandub sel ajal võru luulesse, kuid proosapilt pakub suuresti sedasama kvaliteeti mis varasemastki tuttav: võru keelt on proosas vähe ja kui on, siis peamiselt dialoogides; eelistatult näitavad võru identiteeti mõned tekstid, millel on mälestuslik kallak. Häid võru muinasjutuvestjaid Jaigi kõrvale vahetult pärast sõda ei tulegi, tavalisem on see, et jätkatakse realistlikus stiilis. Sellistest kirjanikest väärib mainimist **Peeter Lindsaar**, kes sündis Vastse-Antsla vallas ning elas pärast sõda Austraalias. Nagu see oli juba varem võru proosas iseloomulikuks muutunud, osutuvad Lindsaarelgi keele ja paigaga seotud identiteedi seisukohalt huvitavamaks mõned lühemad jutud. Eriti just paguluse varasemal perioodil välja antud jutukogudes „Vana hobune“ (1950) ja „Koduküla“ (1954) jätkab ta võru proosatradsiooni, osalt juttudes ka võru keelt kasutades.

Pagulaskirjanduses paistavad silma ka mõned Võrumaalt pärit eesti-keelsed kirjanikud, kelle loomingus on hoiakuid ja teemasid, mis iseloomulikud võru kirjandusele. Sellistest autoritest silmapaistvamad on kaks, kes mõlemad olid alustanud kirjutamist juba varem: **Karl Rumor** (kodanikunimega Ast) juba Noor-Eesti aegadel, **Valev Uibopuu** 1930. aastatel. Karl Astist sai sõjaeelse Eesti üks väljapaistvamaid poliitikuid: ta oli sotsiaaldemokraatliku partei üks asutajaid ning mõnda aega ka Eesti Vabariigi minister. Pärast sõda oli ta Eesti konsul Brasiilias ning veetis pensionipõlve Kanadas ja USAs. Kirjanik Rumorina jäi ta läbi aegade truuks uusromantilisele peenekoelisele stiilile, kirjutades peamiselt proosat, aga ka näidendeid. Selgemalt tulevad tema loomingu seosed

Peeter Lindsaar 1976.
aastal 70-aastasena.
Foto: Võrumaa Muuseum
(VK F 1656 F)

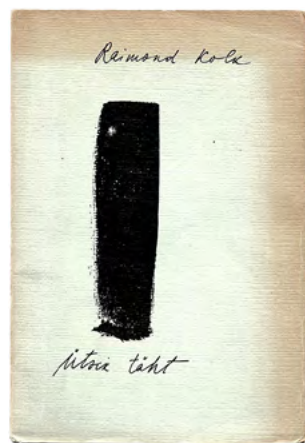
Võrumaaga esile aga just paguluses. Ta on kirjutanud oma noorusest memuaarides „Aegade sadetus“ (1963–1965), lõunaeeetilise elemendi ja võruliku keeletarvituse ootamatuid transformatsioone on leitud tema kuulsaimast romaanist „Krutsifiks“ (1960), mille aineseks on 20. sajandi algupoole äärmuslik usuliikumine Brasiilias.

Valev Uibopuu loomingus nii põnevaid keelelisi pörkumisi ette ei tule, ka otseselt mälestuste kirjapanekut pole tal palju, kuigi natuke siiski, näiteks on ta kirjutanud oma onust Richard Rohust. Rohkem on nähtud Uibopuu seoseid võru kirjandusega mõne tema töö teemavalikus ja kujutamisaadis. Tema pikematest töödest küünib esile psühholoogiline romaan „Janu“ (1957), mis kujutab luutuberkuloosi käes vaevleva tütarlapse heitlust haigusega. Lõuna-Eestiga on tähenduslikke seoseid romaanil „Keegi ei kuule meid“ (1948) – siin on tegevuspaigaks väikelinn, milles võib ära tunda Valga. Multikultuurilise Valga tähendust võru kultuuri arengus ei saa alahinnata – mälestustes ja ilukirjanduseski paistab see kaalukamana silma kui näiteks Võru linna puhul, mis sest, et Valga pole ajaloolise Võrumaa piiridesse kuulunud. Pärast Uibopuud on mälestuslikuks proosaks muutnud oma Valga-kogemuse ka Madis Kõiv.

Lisaks Valgale, Petserile ja Võrule on Võrumaa jaoks olnud paratamatult läbi sajandite tähenduslik Tartu ning võib-olla on iseloomulik, et kõige suurema Tartut kaardistava romaanisarja kirjutab paguluses Bernard Kangro – mees, kes samuti pärit Võrumaalt ja kes juba sõjaeelsegi loominguga kuulus lõunaeeetilikkult kultuuri.

Kangro oli silmapaistev nii proosas kui luules ning mõlemas žanris oli pärast sõda tegev ka võru kirjandusloo üks tähelepanuväärsemaid kirjanikke **Raimond Kolk** (1924–1992). Kolk sündis Saru vallasekretäri peresse ja jõudis pärast Valgat veidi ka Tartus õppida. Alates 1944. aastast elas ta Rootsis ja töötas mitmes ametis, kirjutades raamatuid päevatöö kõrvalt. Pärast sõda kuulus ta noorte eesti kirjanike rühmitusse Tuulisui, sellest on ta kirjutanud hiljem mälestusteraamatus „Tuulisui ja teised“ (1980). Selle raamatu täiendatud versioonist (1992) leiab samuti meenutusi koolilinnast Valgast.

Tuulisui aktiivsem tegevusaeg 1940. aastate teisel poolel oli noores pagulaskirjanduseski täis otsinguid. Mingil moel oli tegemist taas „oma keele“ otsimise ajaga, nagu seda oli olnud Siuru ajajärk. Kui selle aja otsinguile leidub eesti kirjanduses väga radikaalseidki lahendusi (näiteks Ilmar Laabani sürrealism), siis Kolk leidis oma elemendi võrukeelses loomingu. Ta debüteeris luulekoguga „Ütsik täht“ (1946), mis on kirjanduses umbes samamoodi tähislik nagu Adsoni debüüt kolm aastakümnet varem. Tõsi, Kolga loomingus hakkas võrukeelne osa järk-järgult kahanema ja eestikeelne osa kasvama. See on aga seletatav aktiivse võrukeelse ümbruse puudumisega, samas kui mingigi eestikeelne ümbrus Rootsis elades säilis. Igal juhul on võru kirjanduse seisukohalt eriti huvitav Kolga

Raimond Kolga esikkogu „Ütsik täht“ (1946) on võru kirjanduses umbes sama tähenduslik nagu Adsoni debüüt kolm aastakümnet varem

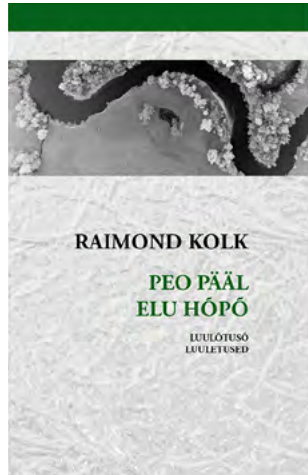

Raimond Kolk Ala-Tammi talu aida trepil Sarus 11. oktoobril 1991.

Foto: Vallo Kepp

varasem luule, mis on avaldatud kahes esimeses kogus: pärast „Ütsikut tähte“ ilmus talt „Kõiv akna all“ (1952).

Kolk ei too küll radikaalset muutust senisesse luulelaadi, aga lisab varasemasse traditsiooni uusi jooni, mille abil vormub ühtaegu ettekujutus kolgalikust luulest. Võrreldes Adsoniga kombineerib Kolk teisel kombel sentimentaalsust ja huumorit – elemente, mis esinevad mõlemal võru klassikul. Kolga loomingus on sentimentaalsust vähem ja huumorit pisut rohkem, kuigi viimane on äärmiselt vaoshoitud. Suure naerulagistamise asemel on tal justkui kerge muie suunurgas. Kolk on ka mõnevõrra napisõnalisem, nõnda on üksiku sõna ja üksiku kujundi osakaal tema loomingu suurem kui Adsonil. Märgatav osa Kolga luulest läheb liikvele looduse-alamustest ja hingeseisunditest. Tal esineb ka palju meenutuslikku ainet, kuid tundub, et enamasti on luuletuse kirjutamise motiiviks mingi konkreetne, olevikuga seotud emotsioon või mõte. Terve sari tema võrukeel-

Raimond Kolga koondkogu „Peo pääl elu hõpõ“ ilmus Võru Instituudi väljaandel 2018. aastal

Kalju Ahvena kakskeelne värsikogu „Kas mäletad?“ ilmus postuumselt 1956. aastal

seid luuletusi on seotud religioossete elamuste ja motiividega („Kristus-lats“, „Liide ja Maarja“, „Inglikuur“).

Kakskeelse kirjaniku puhul võib ka küsida, kas keelevalik sõltub teemast. Kolga luules ilmselt küll, näiteks kirjutab ta poliitilist võitlusluulet pigem eesti, mitte võru keeles. Samas võib öelda, et Kolga loomingus väheneb võrreldes varasema kirjanduslooga teema ja keele ühemõtteline sõltuvus. See sõltuvus on küllap siiski ilmsem Kolga proosas, sest võru keele osakaal on seal tunduvalt väiksem. Kolk jätkab varasemas kirjanduses juurdunud tava kasutada eestikeelses tekstis tegelaste autentsuse loomise huvides võru keelt, mis siis ühtlasi on üks vahend Võrumaa olustiku ja õhustiku edastamisel. Esteetilise huvitavuse seisukohast ei saa keelevalikul ega teemal mõistagi olla ainumääravat tähendust – küll on uurijad olnud üsna üksmeelsed selles, et Kolga anne on pigem lüüriline ning avaldub luules (ja eriti võrukeelses luules) paremini kui proosas.

Kolga põlvkonnakaaslastest kirjutas arvestataval tasemel võrukeelseid värse veel Räpinast pärit **Kalju Ahven**. Paraku suri ta noorelt Saksamaal kopsutiisikusse ega näinudki oma raamatu ilmumist: kakskeelne värsikogu „Kas mäletad?“ ilmus postuumselt 1956. aastal.

Eesti Vabariigis ning paguluses oli kokkuvõttes elavamat ja mitmekesemat tegevust näha ikkagi võru luules, paralleelselt sellega kujunes välja võru proosa traditsioon – sageli eestikeelne, kuid võru keele lisakõladest ja võru vaimust laetud. Luules olid klassikaliseks kujunenud uusromantiline ja rahvalaululine stiil, proosa harunemist märkisid Lattiku ja Jaigi erinevad teed – ühtpidi realistlik lühiproosa, teistpidi folkloorse kallakuga muinasjutuvestmine. 20. sajandi esimese poole üks olulisi rööbiknähtusi oli elav huvi setu kultuuri vastu, mis aitas kaasa setu kirjanduse sünnile. Setu ja võru kirjanduse vahel hakkas toimuma viljakas dialoog, nii tuli setu rahvuslikust liikumisest impulsse võru liikumisse ning ka vastupidi.

Need paljutöötavad kontaktid ja loomingulise tegevuse lõikas järsult katki Nõukogude okupatsioon 1940. aastal. Järgnes sõda ja sellega kaasnenud okupatsioonivõimude vaheldumine – kuni nõukogude võim Eestis ennast alates 1944. aastast pikemaks ajaks kehtestas.

Võru kirjandus Eestis Nõukogude ajal

Võru kirjandus, mida sõjajärgsetel aastakümnetel Eestis tehti, pole oluliselt mahukam kui see, mis sündis paguluses. Eestis olid tingimused loominguga tegelemiseks järsult muutunud ning see tõsiasi tingis ka selle, et võru kirjandusloo pagulasharu liitus varasema kirjandusega otsesemalt, samas kui Eesti NSVs alustati mingil moel kirjandusloo uut järku. Seda uue järgu parandamatust süvendas see, et 1940. ja 1950. aastatel oli võrukeelne kirjandus trükisõnas peaaegu olematu – äärmisel juhul tuli kõne alla rahvaluuleteksti omakeelse (või osalt omakeelse) versiooni trükkimine. Selles olukorras omandasidki mõned pärimustekstid tähtsama kirjandusliku funktsiooni kui mõnel muul perioodil. Näiteks ilmus 1959. aastal kogumik „Marjakobar ja teisi setu muinasjutte“, kus redigeerimisel oli eestikeelsesse teksti nimme sisse jäetud mõningaid lõunaestilisi jooni.

Võru keele tarvitamise võimalused olid piiratud ning kirjanduse sisu kontrollis poliitiline tsensuur – see tingis ka mingil moel võru kirjanduse „kadunud põlvkonna“ tekkimise. Juba enne sõda oli võru kirjandusest innustust saanud hulk noori, kes aga sellel ajal veel raamatuid ei jõudnud avaldada, pärast oli see aga juba võimatuks muutunud. Nende „kadunute“ taasleidmine algas 1960. aastatel, mil tsensuur muutus pisut leebemaks, eesti kirjanduses algas uus otsinguline periood ning veidigi mõeldavamaks muutus võrukeelse loominguga avaldamine. Kirjanike ja kirjanduse uuestileidmine oli siiski vaeviline ja tõsisem arusaamine võru

Rihhard Iher perega 1944. aastal. Foto: võrukeelne Vikipeedia

Rihhard Iheri
võrukeelne luulekogu
„Kassimärss“ (1980)

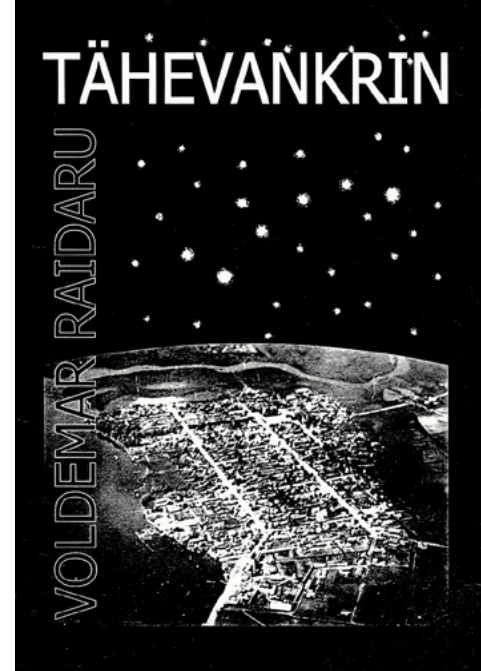

Julius Ungru 1934.
aastal õppustel Tondi
sõjakoolis. Foto: Võrumaa
Muuseum (VK F 1424:1 F)

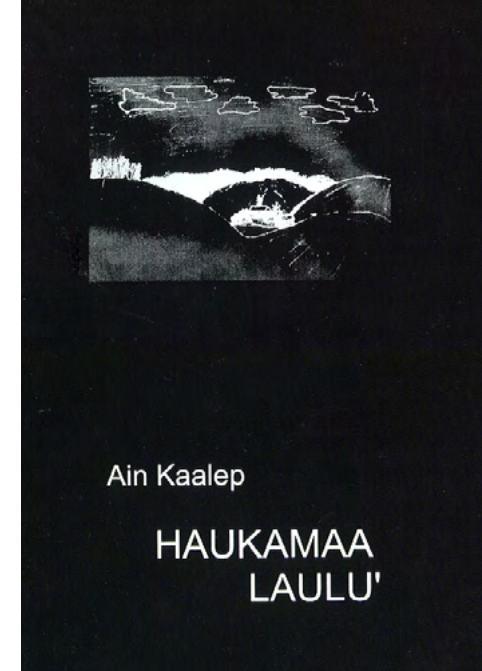
kirjanduse kandepinnast tekkis alles 1980. aastate lõpul võru kultuuri suure uuestisünni käigus. Enne seda oli „kadunutest“ jõudnud avalikkuse ette Osulast pärit **Rihhard Iher**, kellelt ilmus võrukeelne luulekogu „Kassimärss“ (1980). Kirjaniku käsikirjadesse jäänud loomingut on hiljem trükki toimetanud tema tütar kirjanduskriitik Leili Iher, näiteks on ilmunud ka luuleraamat „Havva-kivi“ (1998). Rihhard Iher jätkab üsna kindlakäeliselt neid traditsioone, mis olid enne sõda välja kujunenud. Tema loomingus on tugev looduslühiriline alge, mõnikord on tal ka kaaskõlamist vemmälvärsiliku laulustiliga. Iheri eakaaslastest on veidi hiljem luuletajana avalikkuse ette jõudnud **Johannes Siska** ja **Enno Piir**. Algatava tähendusega on eriti Piiri metsavennaluule: ta kirjutas võrukeelseid värse 1940. aastatel metsavennaks olemise päevil ja ka hiljem ning tema loomingut kaudu tuli võru luulesse poliitilisust ja võitluslikkust rohkem, kui seda seal varem oli olnud. Piir oli juba 1930. aastatest peale olnud ka aktiivne kodu-uuri ja kohaliku kultuuri edendaja.

Selle põlvkonna üks mitmekülgsemaid võru kirjanikke on **Voldemar Raidaru**, kes alustas juba varakult eesti noorsookirjanikuna, kuid kelle võrukeelne looming tõusis märksa hiljem, peamiselt alates 1990. aastast. Raidarult on ilmunud luulekogud, „Tähevankrin“ (2001) ja „Soneti“ (2004). Raidaru on kirjutanud ka draamatekste, osaledes muu hulgas võrukeelsete näidendite võistlusel. Siiski on tema suurim panus olnud võru proosa kujunemislukku. Siin väärivad nimetamist noorsooraamat „Hõbelusikad“ (1998), kus kasutatakse eestikeelses tekstis võrukeelset tegelaskõnet, ning mälestuslike lühilugude kogu „Mo säämen ja meelen“ (1996). Raidaru on üks esimesi kirjanikke, kelle loomingus saab lapsepõlvelinnana elavaks Võru linn. Tema tekstid teeb tähelepanuväärseks just muhe jutustamisoskus võru keeles – muus mõttes on ta ju suuresti vanade traditsioonide jätkaja. Mälestusi Lõuna-Eestist on aastate jooksul kogunenud päris suur hulk. Raidaru põlvkonnast on oma kirjandusliku panuse sellesse andnud näiteks Julius Ungru, kellelt on ilmunud lapsepõlvmeenuutusi Paganamaalt.

On iseloomulik, et äsja jutuks olnud kirjanikel hakkab võrumaine taust tähtsaks muutuma alates 1960. aastatest või veelgi hiljem. 1960. aastate suured muutused eesti kirjanduses aitasid identiteedileidmisele kaasa. 1960. aastatel on järjekordselt päevakorras „uue keele“ otsingud ja mida aeg edasi, seda rohkem on siin ka „uue leidmist vanas“ – ilmselt sisuliselt rohkemgi kui näiteks Siuru või Tuulisui tegevusega seoses. Nõukogude ideoloogilise surve vastukaaluks tugevneb 1960. aastate teisel poolel paikondliku identiteedi otsimine. Tõsi, võrukeelsete raamatute avaldamise lainet siis veel ei teki, kuid laiemalt lõuna-eestilise loomingut puhang küll – eriti paistab siis silma mulgi kirjanduse (Eha Lättemäe, Nikolai Baturin) ja tartu kirjanduse (Mats Traat) tõus. Selleaegsetest juhtivatest eesti kirjanikest on võrukeelset luulet kirjutanud peamiselt Ain Kaalep ja Jaan

Võrukeelne luulekogu „Tähevankrin“ (2001) sisaldab ka Voldemar Raidaru üht tuntumat luuletust „Riia uulits“, mis kirjeldab üht Võru peatänavat (praegu Kreutzwaldi tänav) luuletaja lapsepõlve ajast

Ain Kaalepi võrukeelse luulekogu „Haukamaa laulu“ (1999) lõpus on tema kommentaarid oma keelekasutuse ja luuletuste kohta

Kaplinski, mõningaid põikeid Lõuna-Eesti keele- ja meeleilma on ka Hando Runnelil, kes just sellel ajal algatas eesti kirjanduses laiema tagasi- pöördumise rahvalaulupärasesse stiili. Kujunemistausta poolest kuulub sellesse kirjanduslikku põlvkonda ka võru kirjanduse üks keskseid nimesid Madis Kõiv, kuid trükisõnas tulevad tema etteasted kirjanikurollis hiljem kui teistel, seega on teda sünniaastast hoolimata põhjust pidada uuema aja võru kirjanikuks. Muidugi on sellised vahetegemised tinglikud ja „hilinemised“ kirjandusse selles põlvkonnas tavalised – jõudis ju nõnda, pikkade keerdkäikude ja aastakümnete kaudu võru kirjandusse ka näiteks Raidaru.

Ain Kaalep (1926–2020) oli õigupoolest pärit Tartust eesti kirjakeelt kõnelevast perest, kuid õppis ära võru keele, kirjutas võrukeelset luulet, koondades selle hiljem luulekogusse „Haukamaa laulu“ (1999). Kaalepi tulemine võru kirjandusse kuskilt „kõrvalt“ on erandlik, samas on selles ilmekaid tõendusi, kuidas võru kirjandus on hakanud elama oma iseseisvat elu. Kaalep on kirjutanud oma võru kirjanduse juurde jõudmisega seoses: „Võib-olla isegi viidata aastale 1931, kui juba mõnda aega lugeda osanud poiss läbi luges elu esimese raamatu, milleks oli Jaan Lattiku „Meie noored“, ja lausa vaimustunud oli võrukeelsetest dialoogidest?“⁸ Hiljem ise kirjanikuks hakates on Kaalep uuel kujul läbi mänginud ka võru kirjanduse alguse: ta on edasi arendanud 17. sajandist pärit

⁸ Ain Kaalep (1999). Kommentaare – Haukamaa laulu. Võru: Võro Selts VKKE, lk 45.

„Pikse palvet“ ning kirjutanud oma „Pikse litaania“, ühe mõjuvama luuletuse võru kirjanduses, mis on laiemalt tuntuks saanud ka Veljo Tormise kooriteose „Pikse litaania“ kaudu.

Jaan Kaplinski (1941–2021) oli ema poolt võrokene, isa oli Poola päritolu Tartu Ülikooli õppejõud. Nooremas eas ta läbinisti võrukeelseid raamatuid ei avaldanud, kuid kirjutas terve sarja luuletusi, mis kuuluvad kindlasti võru kirjanduse paremikku ning mis – kirjutamisaegu silmas pidades – valmistavad ette ka võru kirjanduse esteetilisest mitmekesisusest, mis muutub üsna ilmseks 20. sajandi lõpul. Nii näiteks on Kaplinski

Jaan Kaplinski on võrokene ema poolt. Fotol on ta Põlva-lähedase Tännassilma Miko talu aias suvel 2016.
Foto: Eduard Parhomenko

kirjutanud 1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses lõunaeestikeelseid vabavärsilisi tekste, millel ühelt poolt on tugev looduskeskne, teisalt vaatlev-filosoofiline kallak („Väläh om suur tuul“ jt). Võib arvata, et enne Kaplinski seesuguseid lõunaeestikeelseid värsse eriti palju polnud. Kaplinski on jätkanud võrukeelse luule kirjutamist ka 21. sajandil, lõunaeestikeelne luulekogu „Taivahe heidet tsirk“ ilmus 2012. aastal. Tema loominguga Lõuna-Eestiga seotud pool on nüüd mõjukalt näha ka proosas. Eraldi raamatuna on ilmunud talt pikem võrukeelne essee „Mõtsa ja tagasi“ (2014), mis on lõunaeesti esseistika silmapaistvamaid näiteid. Võrukeelne on ka mälestusteraamat „Latsepõlve suve“ (2019). Eksperimentaalselt on Kaplinski kasutanud lõunaeestilise värvinguga tegelaskõnet ulmejutus „Loojak Hiiumaa rannal“.

Kaplinski keeletarvituses on nii võru- kui tartukeelseid jooni, kuid igal juhul kujutab tema keelevalik ka alternatiivi eesti kirjakeelele, sihilikku lahknemist „suureestlusest“.

Mitmesuguseid teisiti olemise soove tekib kirjanduses eriti palju 1960. ja 1970. aastate vahetusel ning nende alternatiivsete otsingute üks väljundeid on mõnel juhul ka lõunaeesti keelevariantide kasutamine. Üheks märkimisväärsemaks *underground*-poeetikaks ning maarahvale toetava ideoloogia levitajaks saab sellel ajal **Kalle Istvan Eller**, kes Nõukogude Eestis raamatuid ei avaldagi. Tema selleaegne looming koondatakse hiljem kogusse „Bärsärk“ (2001) ja seal leiduvad ka mõned võrukeelsed luuletused. Eller liikus 1960. aastatel Tartu kultuuri- ja ülikooliringkondades, kuid kolis 1970. aastate alguses Karulasse. See kolimine ja lahkulöömine ametlikust kultuurist sai ka omamoodi tõenduseks selle kohta, et ideoloogia, mis kutsus tagasi juurte juurde, on igapäevases elus elluviidav.

1960. aastate noore põlvkonna jaoks oli võru kirjandusega tegelemisel seega mitu võimalikku motiivi: see võis olla kodumälestuste väljendus, seda võis soosida eriline kodulooline või keelealane huvi, aga üha enam võis võru kirjanduse viljelemisel olla tõukeks ka alternatiivsustaotlus. Eriti jõudsalt jätkus kohalikus keeles luule kirjutamine, hoolimata sellest, et ametlik kirjastamispoliitika niisuguse loominguga vormimist raamatuks ei soosinud. Näiteks on kahe sõja vahel sündinud võru literaatidest kirjutanud luulet ka Heino Sikk (luuletajanimi Reinhold Salu), Kristjan Võsoberg, Amanda Feigenbaum, Ado Kisand, Ants Linnutaja, Silvia Nagelmaa (Silvia Salo) – viimane on tuntumaks saanud kirjandusuurijana, nagu ka tema Võrumaalt pärit elukaaslane Abel Nagelmaa. Setu harust sai eriti tuntuks Paul Haavaoks, kes on kirjutanud eestikeelse loominguga kõrval ka setukeelseid värsse. Ta on tugeva paigatunnetusega, eriti oma looduslühirilistes luuletustes.

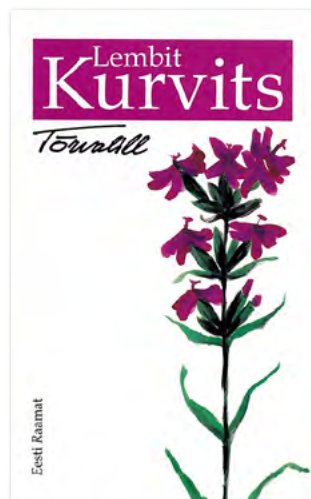
1970. aastatel ja 1980. aastate esimesel poolel suuri muutusi võru kirjandusse ei tule: senine kirjutamislaad üldiselt jätkub, endiselt on võru proosat tunduvalt vähem kui luulet ning loomulikult jätkavad kirjandus-

Kalle Istvan Eller.
Foto: Ülle Harju

Võru literaat Heino Sikk (1933–1994) asutas 1989. aastal kultuurilehe Viruskundra, mida 2006. aastani ilmus kokku 133 numbrit. Koondteos „Viruskundra“ (2008) sisaldab valikut kultuurilehes ilmunust

Lembit Kurvitsa
ühes esinduslikumas
luulekogus „Tõrvalill“
(2003) leidub ka
võrukeelseid luuletusi

likku tegevust mitmed varem alustanud kirjanikud. Sellel ajal on kirjanduse kogupildis keske tähtsusega vanade traditsioonide hoidmine. Võru kirjandusloo uut faasi hakkab aga toetama see, et traditsioonid ei katke ka sõjajärgses põlvkonnas: tulevad juurde mõned uued kirjanikud, põhiliselt luulesse, kuid mõne tegevusala on ka laiem. Ajakirjanduse veergudele jääb sellel ajal Aili Naruski looming, huvitavaid võrukeelseid luuletusi kirjutab Vallo Patrason, kes aga noorelt sureb. Enne uute aegade saabumist raamatuid avaldanud autoritest on silmapaistvamad **Aivo Lõhmus** ja **Lembit Kurvits**. Lõhmus avaldas luulet õige mitmes keeles: põhiosa loomingust on eestikeelne, kuid ta on kirjutanud ka ühe soomekeelse luulekogu ning avaldanud võrukeelseid luuletusi. 1980. aastate teisel poolel oli Lõhmus koos Madis Kõivuga alusepanija võru näitekirjandusele.

Kurvitsa luule on samuti suurelt jaolt eestikeelne, kuid Põlvamaa kodumaastikel on ta loomingus tähtis osa ning eeskätt just varasemast, 1970. ja 1980. aastatel kirjutatud luulest leiab ka väikese sarjakese huvitavaid võrukeelseid tekste. Tema lühiproosa on kokku kogutud raamatusse „Vanad soome saapad“ (1997), kus tuleb samuti ette maastikke, keelt ja vaimuhoiakuid, mis sobivad võru kirjandusega.

Võru kirjanduse taassünd

Eesti Vabariik taastati 1991. aastal, kuid kultuurilised ja poliitilised liikumised algasid varem, seejuures ka tormiliselt ajaloolise Võrumaa aladel. Võru kultuuriliikumise formaalseks algusmärgiks võiks olla Võru Keele ja Kultuuri Fondi asutamine 1988. aastal, kuid mõistagi eelnes sellelegi eellugu nii seltsielus kui kirjanduses. Edasises arengus on võru kirjanduse käekäiku väga tugevalt mõjutanud Võru Instituudi asutamine 1995. aastal ning riikliku programmi „Lõunaeeesti keel ja kultuur“ käimalükkamine 2000. aastal – need ettevõtmised annavad senisele tegevusele ametlikuma raamistuse ning materiaalset tuge. Võru kirjanduse uuestisünd kitsamas mõttes tähendab uute kirjanike, tekstide, raamatute ja kirjandusürituste järsku lisandumist, samas on see osa laiemast protsessist.

1980. aastate teisel poolel muutub aktuaalseks võru keelega tegelemine, märkimisväärne roll on tollal Kalle Elleri ja Kaido Kama keelepoliitistel seisukohavõttudel ning Eesti Muinsuskaitse Seltsi keeleteimkonna asutamisel, samuti Võru Vaimu Seltsi ja Tallinna Võru Seltsi asutami-

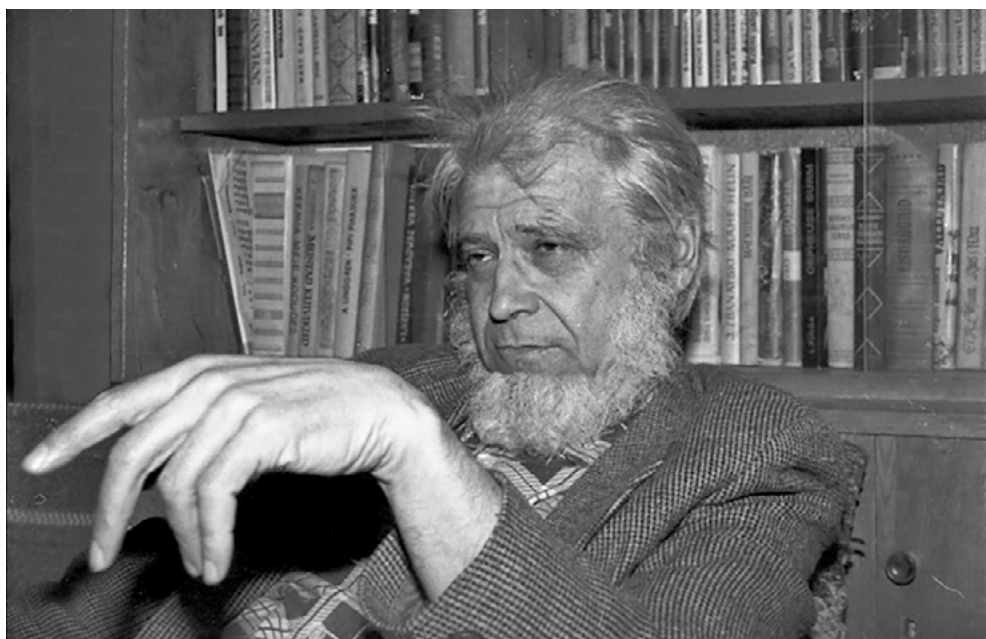
Võru Instituut loodi 14. märtsil 1995. 1999. aasta lõpust alates asub instituut Võru linnas aadressil Tartu 48.

Foto: Tiia Allas

sel. Aktiivne tegevus jätkub 1990. aastatel ja uue sajandi alguses, elavneb kohalike seltside, laulukooride ja ansamblite tegevus, hoo saab sisse võrukeelne teatritegemine, regulaarseks muutub võru-setu kalendrite väljaandmine, sihipäraseks muutub võrumeele ajakirjanduse tegevus. 1990. aastate algusest väärib kirjanduse seisukohalt märkimist Võru Teataja lisana ilmunud kultuurileht Viruskundra, alates 2000. aastast ilmub võrukeelne Uma Leht. 1999. aastat tähistati kui võru kirjanduse aastat, see aitas elavdada kirjanduslikku suhtlust ning keskendada kultuurielu kirjanduse ümber.

Kui üheks võru kirjanduse taassünni taustaks on võru identiteedi uus virgumine ning selle avaldused, siis nähtustele annavad teise tausta uuenduslikud liikumised eesti kirjanduses 1980. aastate teisel poolel ja 1990. aastatel – sel ajal ilmub palju uuenduslikku, eksperimentaalset ja „mitmehäälset“ kirjandust. Kirjandusuuenduse üks mootoreid oli sel ajal rühmitus Hirohall ning selle „katusorganisatsioon“ Eesti Kostabi-Selts. Võru kirjanikest kuulus neisse ühendustesse Kauksi Ülle. Kostabi-Seltsi liikmed hakkasid kuulutama uut etnofuturistlikku kultuuri- ja kirjanduskäsitust ning see andis võru liikumisele impulsse samamoodi nagu teiste väikeste soome-ugri rahvaste kultuuriprotsessidele. Etnofuturismi loosungid osutusid hõimuliikumise kontekstis edukaks ilmselt seetõttu, et kuulutati uue ja eksperimentaalse kunsti ühendamist põliste „etno“-traditsioonidega.

Võru kirjanduse taassünnis on sümbolse tähendusega 1987. aasta, kui ilmub mitmeaastase vaheaja järel kaks võrukeelset ilukirjanduslikku raamatut: üks on Kauksi Ülle esikkogu, teine Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse näidend. Kauksi Üllest ja Madis Kõivust kujunevad siitpeale võru vaimuliikumise juhtkujud.

**Madis Kõiv oma kodus
1992. aastal.**

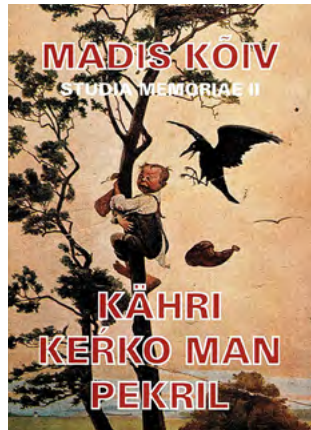
Foto: Margus Ansu,
Eesti Rahva Muuseum
(ERM Fk 2964:829)

Kõivu hauakivi Põlva surnuaias oma vanavanaisa Mikk Kiisleri risti kõrval. Foto: Eduard Parhomenko

Madis Kõiv (1929–2014) tuli eesti kirjandusse hilinemisega, saades selleks tõuke teistelt kirjanikelt, kellega ta koostööd tegi. Enne Aivo Lõhmust jõudis ta ühiseid tekste kirjutada koos Hando Runneli ja Vaino Vahinguga – kirjanikega, kellel on samuti seoseid Lõuna-Eestiga. Kõiv on sündinud Tartus, kuid ta suguvõsa on Võrumaalt ning osa lapsepõlvestki veetis ta neil aladel, mis jäävad Tartust lõuna poole. Kõiv töötas pikemat aega füüsikuna, tegeldes humanitaarsemate asjadega selle kõrvalt ning pühendudes kirjandusele ja filosoofiale senisest rohkem pärast pensionile jäämist. Põhiosa Kõivu filosoofilistest tekstidest on eestikeelsed, kuid ta on siiski üks esimesi võrokeesi ajaloos, kes on algupäraselt filosoofilist mõtlemist taotlenud ka võru keeles.

Võru kirjandusloos sai teed rajavaks Kõivu ja Aivo Lõhmuse koostöös sündinud näidend „**Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl**“, mis ilmus 1987. aastal trükist ja lavastati 1993. aastal. Nagu pealkirigi ütleb, räägib näidend ajast, mida kumbki autor ei saanud isiklikult mäletada, kuid mis siiski oli Kõivu jaoks elav perepärimuse kaudu. Perekonna- ja oma elulooga näidendeid on ta kirjutanud teisigi. Just sedasorti näidendite hulgas on Kõivul neid, mis selgemini kuuluvad võru kultuuri – seda nii keelelistel kui sisulistel põhjustel. 1998. aastal lavastati Vanemuises näidend „Omavahelisi jutuajamisi tädi Elliga“ (alguses käsikirjas „Jutuajamisi tädi Emmaga“), lavastajaks

Võrukeelne „Kähri kerko man Pekril“ (1999) on teine osa Madis Kõivu mälestustesarjast „Studia memoriae“

Ain Mäeots, kellest on saanud võrukeelse näitekirjanduse kõige järjekindlam lavaletooja. Tegemist on ühe naise looga, samas on lugu katke-line ja fragmentaarne – nagu Kõivu teosed sageli. Võru vaimu kehastumist on nähtud ka tema näidendites „Küüni täitmine“ (1978, koos Hando Runneliga) ja „Peiarite õhtunäitus“, mis on eestikeelsed. „Peiarite õhtunäituse“ (1997) algidee pärineb õieti küll soome ainekust, selle lavastaja oli Kõivu „ihulavastajaks“ peetud Priit Pedajas.

Kõivu ilukirjandusliku loomingu teine kese asub proosas. Suur osa tema tekstidest on eestikeelsed, kuid nende seosed võru kirjandusega on tihedad ning tingimisi võib öelda, et Kõiv on tänini kõige mahukama võrukeelse kirjandusteose kirjutaja. Väide on tinglik seetõttu, et Kõivu teos „Kähri kerko man Pekril“ (1999) on teine osa tema mälestustesarjast „Studia memoriae“. Samas on tegemist selliste mälestustega, mida varem ei eesti ega võru kultuuris pole õieti olnud. Need on omamoodi „mälu uuringud“, mis ühelt poolt lähenevad filosoofiale, teiselt poolt on aga tihedas suguluses ilukirjandusliku proosaga. Mälestustesarja ümberlülitused ühelt keelelt teisele on seotud paikadega, millest räägitakse – niisiis on kohavaim ja keel Kõivu loomingus otseses seoses.

1980. aastate noortest kirjanikest tõusis esialgu esile **Kauksi Ülle** (Ülle Kauksi, snd 1962), jäädes mitmeks aastaks võru luule suveräänseks valitsejaks. Alates 1990. aastate teisest poolest on ta loomingusse lisandunud järjest rohkem ka proosat ja draamat. Kõikidel aladel on ta senimaani võtmefiguur võru kirjanduses, kuigi just 1990. aastate teisest poolest alates on tema kõrvale tulnud ka teisi omanäolisi võru kirjanikke.

Kauksi Ülle on sündinud Võrus, kuid elanud lapsena mõnda aega Rõuge lähistel ning liikunud sellesama Pärlijõe ümbruses, kus kasvas üles Artur Adson. Tartus õppis Kauksi Ülle ajakirjanikuks ning ühines nii Hirohalli rühmituse kui ka selle võru haritlaste seltskonnaga, kellest sai võru liikumise tuumik. Ta on töötanud Tartus sihtasutuses Fenno-

Hirohalli ja ta sõprade õhtu 1991. aasta oktoobris: vasakult Karl Martin Sinijärv, Kauksi Ülle, Kaido Torop ja Sven Kivisildnik.

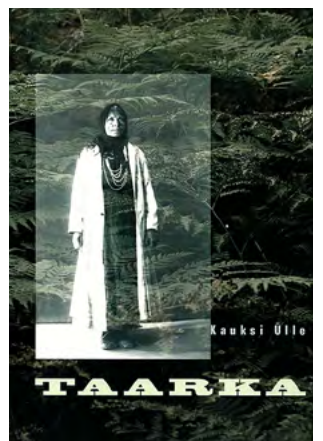
Foto: Eesti Rahva Muuseum (ERM Fk 2964:5)

Kauksi Ülle Sänna raamatukogus 2013. aasta kevadel, kandlega Ann Maria Piho. Foto: Eduard Parhomenko

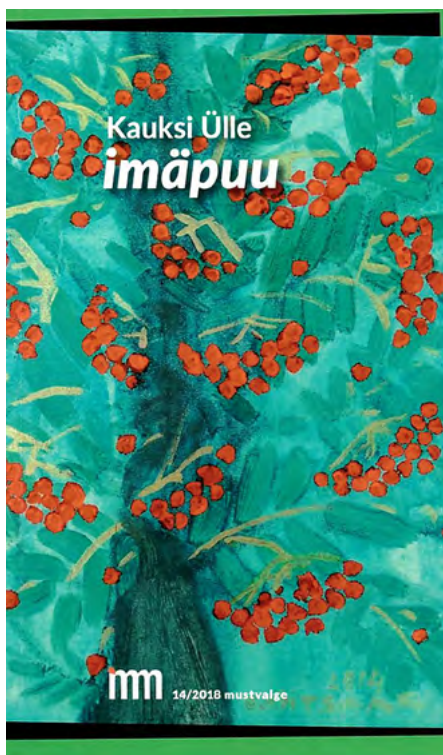
Ugria, mis tegeleb soome-ugri hõimukontaktide edendamisega. Uuemas ajas on ta püsivaks elukohaks kujunenud Obinitsa ning ta tegutseb ajalehe Setomaa toimetajana.

Kauksi Ülle esimene raamat kandis pealkirja „Kesk umma mäke“ (1987), järgnesid „Hanõ vai luigõ“ (1989), „Jyriyy“ (1991) ja teised luulekogud. Nendes kujuneb välja Kauksi Ülle luulelaad, mis peegeldab vanast külaühiskonnast pärit loodus- ja inimkeskset maailmapilti, kuid seostub ka modernistlike otsingutega kirjanduses. Varakult on Kauksi Ülle luules olemas ka kalduvus jutustada lugusid – selliste jutustavate ballaadide kogu on näiteks tema teine raamat. Üsna loomulikult jõuabki Kauksi Ülle 1990. aastatel nende žanrideni, kus lugude rääkimine on tavalisem: ta hakkab kirjutama näidendeid ja proosat. Esimese näidendina lavastatakse 1996. aastal koostöös Sven Kivisildnikuga valminud näidend „Tandsja pühalik“ (hilisema versiooni pealkiri on „Pühak“), mille aluseks on Viitina mõisaproua Juliane Barbara von Krüdeneri elulugu. Kauksi Ülle näidenditest on seni kõige kuulsamaks saanud „**Taarka**“, mis ilmus 2004. aastal eraldi raamatuna ning lavastati 2005. aastal Obinitsas, peaosas Merle Jääger, kes on tuntud ka setu ja eesti luuletajana. Näidend räägib kuulsast setu lauluema Hilana Taarka elust ning Paul Hagu toimetusel on tekst muude-

Kauksi Ülle näidend „Taarka“ ilmus 2004. aastal eraldi raamatuna ning lavastati 2005. aastal; samanimeline film sündis 2008

Nii „Imäplaat“ kui ka „Imäpuu“ on kuulatavad Helüaidas.

Omamoodi terviku moodustavad Kauksi Ülle heliplaat „Imäplaat“ (2005) ja luulekogu „Imäpuu“ (2018), mille nimiluuletus sai 2019. aastal Juhan Liivi luuleauhinna. See on esimene kord, kui selle auhinna on saanud lõunaestikeelne tekst

Kauksi Ülle võrukeelse romaani „Paat“ on kirjandusteadlane Rein Veidemann arvanud 101 olulisema raamatu hulka – kogumikku „101 Eesti kirjandusteost“ (2011, lk 204-205)

tudki setupärasemaks – tegu on setu ja võru kultuurisündmusega ühtaegu. Setumaa ja setudega seotud teemad tulevad Kauksi Ülle uuemas loomingu korduvalt esile. Juba 1996. aastal kirjutatud setu ooperi „Kalmuneiu“ („Kalmonäio“) libreto (1996) on ilmunud Kauksi Ülle näidendite raamatus „Kuus tükkü“ (2006). Setuainelistest draamatekstidest on samas köites ilmunud „Peko“ esialgne variant, mis valmis koostöös Olavi Ruitlasega. „Peko“ lavastati 2011. aastal. Aastal 2015 valmis Kauksi Ülle näidend „Obinitša“. Nii „Peko“ kui ka „Obinitša“ tõi Vanemuise suvelavastusena rahva ette Ain Mäeots, kes töö käigus tegi kaasautorina muutusi ka tekstides. Mäeots oli varem olnud ka „Taarka“ lavastaja.

1990. aastatel hakkas Kauksi Ülle avaldama omaeluloolise taustaga lühiproosat, kus tulid hästi välja tema jutustamisvõime, stseenis peituva sisemise pinge tabamine ning leebe huumor. Lühemast proosast jõudis ta sajandi lõpuks pikemani: ta on kirjutanud esimese läbinisti võrukeelse romaani „Paat“ (1998), mis annab nappide realistlike piltide kaudu panoraamse ja üllatavalt tervikliku sissevaate ühe talunaise ellu. Sellele järgnes taas ühe-naise-loona (milliseid Kauksi Üllel leidub nii proosas kui draamas) romaan „Uibu“ (2003).

Tundub, et draamaloomingule keskendumine tingis 21. sajandi algupoolel Kauksi Ülle mõningase tagasitõmbumise luuletaja ja prosaistina. Luuletamist pole ta siiski kunagi päris kõrvale jätnud ning pärast väikest avaldamispausi mõjusid värskelt tema uued luulekogud „ObiNizza“ (2017), „Imäpuu“ (2018) ja „Seto ikebaana“ (2021). „Imäpuu“ nimi-

luuletus sai 2019. aastal Juhan Liivi luuleauhinna – see on esimene kord, kui selle auhinna on saanud lõunaestikeelne tekst. Koos tütar Maali Kahuskiga on Kauksi Üllel ilmunud ka luulekogu „Paralleeluniversum“ (2019).

Madis Kõivu ja Kauksi Ülle looming on osutunud suunanäitajaks kogu uuemale võru kirjandusele, ometi ei tähenda see eeskujude jäljendamist, vaid seda, et loodud traditsiooni laiendatakse mitmes suunas. Alates 1990. aastatest on võru kirjanduses (sealhulgas võrukeelses kirjanduses) esimest korda olemas enam-vähem kõik koostisosad, mida ühe omaette kirjanduse tunnusteks on peetud: kirjutatakse luulet, proosat ja draamat, samuti lastekirjandust, kirjanduskriitikat ja uurimusi võru kirjandusest. Võru kirjanduse uurimisega on tegelnud Arne Merilai, Janika Kronberg, Hasso Krull, Kauksi Ülle, Mart Velsker, Taive Särg, Valdo Valper, Tiia Allas, Helena Kesonen, Merlin Mürk, Margit Tintso jt.

Võru luule oli teistest põhiliikidest rikkalikum juba varem ning sellesse on tulnud uuemas kirjanduses veelgi täiendust. Üks olulisemaid lisandusi on olnud „võru meestelaulu“ jõuline tulek kirjandusse 21. sajandi algupoolel. Seda suunda iseloomustab hästi koguteos „Viie pääle“ (2005), millele on lisatud heliplaat. „Viie pääle“ märgib ka võru luule tugevalt suulist iseloomu, mis on teisel viisil iseloomulik ka varasemas luules, seejuures

Kauksi Ülle loomingu. Kogumiku „Viie pääle“ autorid on **Aapo Ilves, Jan Rahman, Contra (Margus Konnula), Olavi Ruitlane ja Pulga Jaan**. Viimane neist on teistest mõnevõrra vanem ning laulja ja kirjanikuna jõudnud alustada samuti varem – õieti saigi ta enne tuntuks Võrumaa trubaduurina ning tema avaldatud loomingu põhiosa pole seni mitte raamatutes, vaid heliplaatile. Pulga Jaan on kirjutanud ka „Egämehe reilendri“, mis on nüüdseks jõudnud muutuda rahvalauluks.

Kogumiku „Viie pääle“ autorid on Aapo Ilves, Jan Rahman, Contra (Margus Konnula), Olavi Ruitlane ja Pulga Jaan

Järjekindlalt on võrukeelse kirjanikuna tegutsenud Jan Rahman, kes 2017. aastast alates on ka Uma Lehe peatoimetaja.

Foto: Alar Madisson, Eesti Kirjandusmuuseum

Contra sai 20. sajandi lõpus populaarseks oma eestikeelsete tekstide ja esinemistega, 21. sajandil on ta avaldanud ka omajagu võrukeelseid luuletusi. 2021. aasta juunis esietendus Võru Kesklinna Koolis tema sõnadele loodud koolimuusikal „Koolin om umbõlõ mõnna“.

Foto: Alar Madisson, Eesti Kirjandusmuuseum

Järjekindlalt võrukeelse kirjanikuna on tegutsenud Jan Rahman, kes debüteeris koguga „Vasõst vašk“ (1997). Koostöös edelasoome luuletaja Heli Laaksosega on tal ilmunud ka kakskeelne raamat „Maapuu-päiv“ (2000). Rahmani luule paistab silma nappide, aga täpsete kujundite, humoorikuse ja hea kõlatajuga – osa tema luulest rajanebki kõlāmängudel. Ta on kirjutanud ka laule ja laulutekste, neist kogu Eestis sai ansambli Ummamuudu esituses kuulsaks „Kõnõtraat“.

Olavi Ruitlasel on väljakutsuvas külavahelaulu toonis kirjutatud luulet nii eesti kui võru keeles. Laias laastus samalaadset värssi on viljelnud Contra, kes 20. sajandi lõpus sai populaarseks oma eestikeelsete tekstide ja esinemistega. 21. sajandil on ta avaldanud ka omajagu võrukeelseid luuletusi. Need on ta kokku kogunud raamatusse „Olkõ vakka!“ (2019).

Laulva ja samas väljakutsuva laadiga on seotud ka Aapo Ilves, kes on kujunenud Pulga Jaani kõrval teiseks Kagu-Eesti tähtsamaks bardiks ning osalenud koos Kauksi Ülle ja Merle Jäägeriga ka lauluansambli Lõkõriq tegevuses. Aapo Ilvese seni tuntuim võrukeelne luuletus on „Tii“ – ansambli Neiokõsõ laulutekst 2004. aasta Eurovisiooni lauluvõistluselt.

Tähelepanuväärseid debüüte on tulnud juurde ka 2010. aastatel, kuid nende juures torkab silma see, et päris noori autoreid on vähe. Üsna noorena avaldas oma esimese võrukeelse luulekogu „Põimaja kuu all“ 2005. aastal **Leila Holts**, kes on jätkanud värsside avaldamist ka hiljem. Pärast teda hakkavad luules – ja tegelikult kogu võru kirjanduses – tooni andma hilisdebüüdid. See on tekitanud muret kirjandusliku järelkasvu pärast. Esialgu jääb vaid loota, et see pole eelmärk võru kirjanduse üldisest ahememisest, vaid tegu on lühemat aega iseloomustava ilminguga.

Leila Holts Veere päält lauldõn

Leila Holtsi teine võrukeelne luulekogu „Veere päält lauldõn“ nägi trükivalgust 2016. aastal

Lootusi toetab see, et nii mõnigi 2010. aastate hilisdebüütidest on olnud kirjanduslikult kaalukas – eriti hästi eristuvad uuemas võru kirjanduses Hānilāne ja Evar Saar. **Hānilāse** (Mariina Paesalu) luulet võis küll ajakirjanduses kohata ka varem, kuid esimene kogu (millele on järgnenud uusi raamatuid) „Ma pühapäāvāpōllō mōsi“ ilmus 2010. aastal. Tema debüüt paistis silma omanäolisusega. Tegemist on küll selles mõttes klassikalise luuletajahoiakuga, et tihti võib tekstidest ära tunda „mina“, kes vahendab värsivormis isiklikke kogemusi ja tundeid. Samas lahkneb Hānilāse värsikasutus 20. sajandi Adsoni-mõjulisest peateest ning erineb omajagu ka nendest joontest, mis tulid võru kirjandusse koos Kauksi Üllega. Hānilāsel on kalduvus arendada oma tekstidest (mõnikord ka jutustava sisuga) lühemaid või pikemaid sarju. Olgu näiteks luuletsükkel „Võru keelele“, mis on ilmunud kogus „Viilimāng vanan vaksalin“ (2016). See tsükkel on üks väljapeetumaid näiteid võru keelele pühendatud ilukirjanduslikust loomingust.

Keel on luuletaja jaoks alati tähtis, täiesti erilise asendi saab see **Evar Saarel**, kes on otseselt keelt oma värssides reflekteerinud rohkem ja mitmekülgsemalt kui ükski teine võru luuletaja. Saar on tunnustatud kohanimeuurija, osalt oleneb luuleloomingu teemavalik seega autori keeleteaduslikest huvidest. Tema esikkogu „Kõnõla mõtsan mādānū puuga“ (2014) sisaldab aga muudki ning peaaegu kõigi tekstide puhul võib märgata mänglevat hoiakut, mis annab autorile võimaluse näiliselt kergelt rääkida vägagi tõsistel teemadel.

Võru luule ei piirdu nende autoritega, kirjutajaid on viimastel aastakümnetel ikkagi olnud rohkem kui mis tahes varasemal ajajärgul. Näiteks on värsses loonud muusikategelane Inda Kõiva (tuntud laulu „Mulatsõpōlvō Võromaa“ autor), luulet sisaldavaid raamatuid on avaldanud Valve Heliste, Riina Trumm, Annika Anton jt. Uut tuge võru luulele on tulnud taas setu taustaga kirjanikelt. Vanemast põlvkonnast on setukeelset luulet avaldanud näiteks Maria Kukka, Maria Rahasepp ja Ilmar Vananurm. 1980. aastate radikaalsetest eesti punkautoritest on hiljem jõudnud oma setu tausta ja keeleni luuletaja ja näitleja Merle Jääger (Merca). Teistest kirjalikuma ja rafineerituma väljenduslaadiga on Andreas Kal-kun, kes laulukultuuriga on ometigi seotud: ta on setu rahvaluule uurija ning lõõnud kaasa lauluansambelis Liinatšuraq.

Võru identiteeti proosas kehastanud kirjanikke on ootuspäraselt olnud vähem, kuid võrreldes varasemaga on muutusi toimunud ka siin. 20. sajandi võru proosatraditsioon andis eelisõiguse jutukirjandusele, nüüd on tulnud juurde pikemaid tekste ning tasakaalustunud on lühiproosa, romaanide ja dokumentaalkirjanduse vahekorrad. Proosa võrukeelses osas on huvipakkuvaid suurteoseid tulnud Madis Kõivult ja Kauksi Üllet. Nende tööde kõrval on mahuka võrukeelse teksti oluliseks näiteks **Kaido Kama** „Ümbreilma reisikirä“ (2001), mis – olemata otseselt ilukirjandus-

Hānilāsel (Mariina Paesalu) on ilmunud neli võrukeelset luulekogu, millest enamiku juurde kuulub ka helikandja kirjaniku enda sisseloetud värssidega.

Foto: erakogu

Evar Saare luulekogu „Kõnõla mõtsan mādānū puuga“ (2014) ilmestab mänglev hoiak, mis annab autorile võimaluse näiliselt kergelt rääkida vägagi tõsistel teemadel

Voldemar Raidaru.
Foto: Margus Ansu,
Eesti Rahva Muuseum
(ERM Fk 2964:779)

Võru kirjandusloo
väljastamiseks osaks on
saanud Ruitlase romaan
„Vee peal“ (2015), millest
2020. aasta lõpus valmis
Peeter Simmi käe all
samanimeline mängufilm

lik teos – pakub esteetiliseltki naudingut ning asetab võru kultuuri globaalsesse ümbrusesse. See, et Kama viib põnevalt kokku laialt üleilmse ning kitsalt kohaliku vaatenurga, on taas üks uusi tunnusjooni, mis viimase paarikümne aasta võru kirjanduses mujalgi ilmneb. Neljandaks olulisemaks võrukeelse proosa tegijaks 20. ja 21. sajandi vahetusel oli **Voldemar Raidaru**, teistelt kirjanikelt on tulnud kas lühemaid võrukeelseid tekste või siis eestikeelse põhitekstiga pikemat proosat, mis lülitub lisatunnuste kaudu võru traditsiooni. Selliste lisatunnuste abil võib tõlgendada **Olavi Ruitlase** loomingut. Laiemat tähelepanu äratas ta proosas romaaniga „Kroonu“ (2005), kus leidub dialoogis ka võru keelt. Võru kirjandusloo väljastamiseks osaks on saanud Ruitlase romaan „Vee peal“ (2015), mis on lühikese aja jooksul kujunenud kõige tuntumaks Võru linnaruumi kujutavaks teoseks läbi aegade.

Tundub üldisemaltki, et kui 20. sajandi eesti ja lõuna-eesti ilukirjanduses on Võru linna näha üsna juhuslikult (samas kui Võrumaa teatava vaimse ruumina on ikka ja jälle tematiseeritud), siis 21. sajandil on hakanud siin midagi muutuma. Kummaline Võru linna lugu on näiteks Friedrich Reinhold Kreutzmatsini (Paavo Matsin) romaan „Must päike“ (2017) – tõsi, sellest tekstist on Võru palju keerulisem leida kui Ruitlase tekstidest.

Täiesti omaette maailma moodustavad **Lauri Sommeri** teosed. Sommer on sündinud ja kasvanud Viljandis, aga suviti viibis oma emapoolsete vanavanemate man Sänna lähedal Räestu külas. Luuletajana sai ta tuntuks sajandi alguses. See, kuidas ta poetiline maailm seostub võru ja setu traditsiooniga, selgines aga siis, kui ilmusid proosa-

Lauri Sommer oma esivanemate talu maadel.
„Räestu raamatus“ on ta ühelt poolt kirjutanud
intimi vaatenurga kaudu läbi oma kodukandi
tegellikuse, teisalt sidunud selle esseistlikult
Võrumaa kui kultuurilise maastikuga. Foto: erakogu

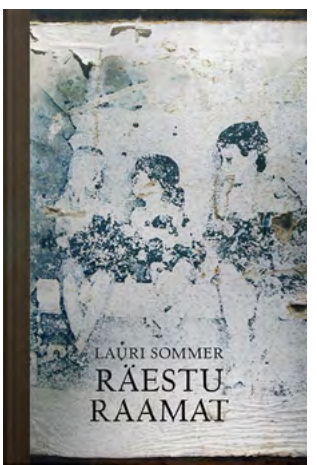
teosed „Kolm üksiklast“ (2010), „Räestu raamat“ (2012) ja „Lugusid lõunast“ (2016). Kõik need raamatud – samuti Viljandile ja selle ümbrusele pühendatud „Sealpool sood“ (2014) – on dokumentaalse kallakuga, kuid see on lahendatud eri raamatutes erinevalt. Võrumaa-raamat on kõige isiklikumal ja otsesemal moel „Räestu raamat“, kus Sommer on ühelt poolt kirjutanud intiimse vaatenurga kaudu läbi oma kodukandi tegellikuse, teisalt sidunud selle esseistlikult Võrumaa kui kultuurilise maastikuga.

Proosat on kirjutanud veel mõni teinegi autor. Võrukeelse kirjanduse raudvarra on läinud näiteks mõned Pulga Jaani, Jan Rahmani ning Aapo Ilvese jutud. Pulga Jaanilt võiks selliseks klassikaliseks näiteks olla sari „Kirju“, mida ta esitab ise heliplaadil „Aknõ kyigi raamega“ (2002). Rahmanilt on legendaarseks saanud „Tilleoro lugu“, Ilveselt kahes keeles kirjutatud „Tallinnast ära / Talnast äraq“. Pärimusliku ainese toomisega kirjandusse on tegelnud veel Meeta ja Nele Reimann, lühemaid proosapalu on avaldanud Enn Kasak, Marju Kõivupuu, Heiki Kelp, Valdo Valper, Triinu Ojar (Laan) jt.

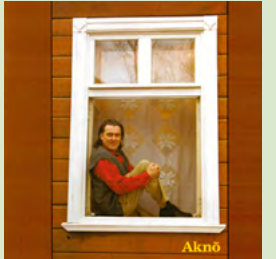
Võru näitekirjandus on saanud lühikese iseloomustuse juba eespool, kus juttu Madis Kõivust ja Kauksi Üllest. Need kaks kirjanikku on juhtinud võru proosa teisenemist ja võru draama teket. Ühe-kahe tähtsama draamaautoriga on tähistatud eestikeelseski proosas pikki perioode, seda enam on tähelepanuväärne, et võru uuemas kirjanduses see kogupilt ühe-kahe kirjanikuga ei piirdugi. Kõivu ja Kauksi Üllega tegid 20. sajandi viimastel aastakümnetel koostööd Aivo Lõhmus ja Sven Kivisildnik. Rohkem lisandus näitekirjanikke ja tekste 2000. aastate alguses ning sealt alates on küllaltki pikalt kestnud võru draamakirjanduse kõrgaeg. Põhjust kirjanduslikust fenomenist rääkida on siin kindlasti, kuigi valminud draamatekstidest on trükki jõudnud vaid osa, teised on saanud kunstisündmuseks ainuüksi teatri vahendusel ning see muudab kirjandusliku käsitluse keerulisemaks.

Näidendiraamatud puuduvad esialgu ka **Jan Rahmanil**, kellest on saanud Kauksi Ülle kõrval teine aktiivsem ja olulisem võrukeelsete draamatekstide autor. Tema varasematest näidenditest, mis teatrisündmuseks saanud, leidis märgatavat vastukaja „Sõit“ (2006), mis räägib bussisõidust, aga sõitmise raames hargnevad lahti võrumaised lood. Võrumaale iseloomulike kohtade ja situatsioonide läbimängimine väikeste ja tihti koomiliste lugude kaudu on olnud tunnuslik ka mitmele Rahmani hilisemale näidendile. Rahmani tekstidest ilmselt kõige suurema auditooriumi ette on jõudnud „Tagamõtsa“ – aastatel 2011–2012 ning 2017 ekraanile tulnud teleseriaal, millele Rahman kirjutas stsenaariumi.

Nagu Rahman, on ka **Aapo Ilves** kirjutanud nii luulet, laulutekste kui ka näidendeid. Tema draamaloomingus on kesksel kohal nn Rápina trilooogia: näidendid „Ööpik Võhandu kaldalt“ (2002), „Wõõbsu palas!“ (2003) ja

Lauri Sommeri
„Räestu raamat“

Pulga Jaani esmalt
heliplaadil ilmunud jutud
„Aknõ kyigi raamega“
(2002) on kuulatavad
[Helüaidas](#).

Jan Rahmani „Sõit“
ilmus 2007. aastal ka
DVD-na ja on saanud
rahva seas menukiks,
sisaldades võru huumori
otsekui baasnalju ja
-võttestikku

Olavi Ruitlane on kirjutanud nii luulet, proosat kui ka näidendeid.
Foto: Alar Madisson, Eesti Kirjandusmuuseum

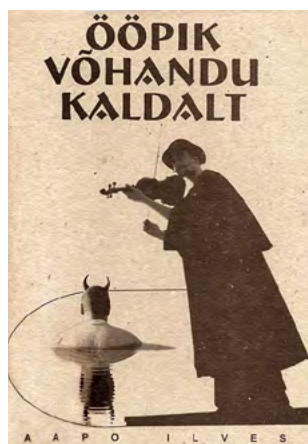

Räpinale truuks jäänud **Aapo Ilvese** loomingust leiab muu hulgas omajagu kultuuriloolist ainet.
Foto: Alar Madisson, Eesti Kirjandusmuuseum

„Sillapää Ossi kroonika“ (2004). Tegemist on hoogsate rahvatükkidega, mida on kohaliku rahvaga ka etendatud – näidenditest esimene keskendub võru-setu kirjamehe Schmalzi tegevusele.

Üks võru tekkiva näitekirjanduse tunnusjooni näib olevat ka üldisemalt dokumentaalse (tihti kultuuriloolise) ainese kasutamine. 2000. aastatel oli võru näitekirjanikuna aktiivne ka **Olavi Ruitlane**, kelle näidenditest on eraldi raamatuna ilmunud „Volli“ (2004) ning Aapo Ilvesega koos kirjutatud „Pristan“ (2008). Neid lõunaestite autoreid, kes on draamas viimastel aegadel kätt proovinud, leidub aga teisigi. Eraldi näidendite raamat on ilmunud Ants Kõivult. Lõunaestikeelse teatri üks menukamaid avaldusi on uuemal ajal olnud Ott Kiluski setukeelse näidendi „Kirvetüü“ lavastus, mis tragikoomilises värvikuses kujutab üleminekuaja Setumaa olustikku. 2017. aastal võitis „Kirvetüü“ Eesti Teatri Agentuuri näidendivõistlusel esimese preemia ja lavastati Vanemuises 2019. aastal.

Varasemat võrukeelset lastekirjandust on väga vähe ning tavaliselt raamatukaante vahele see ei jõudnudki. Olulisi muutusi on siin aga toimunud 21. sajandi alguses ja pärast seda. Omamoodi tõuke võis anda see, et alates 2005. aastast on tehtud ajakirja Täheke võrukeelseid erinumbreid – nende tegemiseks on aga vaja hulka häid kirjutajaid ning neid tõesti on ka leidunud.

Aapo Ilvese Schmalzi näidend ehk „Ööpiik Võhandu kaldalt“ (2002) on ilmunud ka raamatuna. Näitemängu etendati Raivo Adlase käe all Räpinas raamatu ilmumise suvel

Lasteluules on siin kõnealusest tõusulainest oluline Milvi Panga, kelle raamat „Läämi kaemi!“ (2005) oli üks esimestest võrukeelsetest lasteluule kogudest. Pangaga enam-vähem ühel ajal hakkasid lastele mõeldud tekste avaldama ka Leeni Sõrmus, Jan Rahman jt. Eriti tuntuks on lastekirjanikuna saanud **Triinu Laan (Ojar)**, kelle teost on Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali lastekirjanduse aastaauhinna nominendiks valitud kolmel korral. Esmalt pälvisid tähelepanu tema kakskeelsed raamatud „Suur must koer. Suur must pini“ (2007) ja „Vana katkine kass. Vana katskinõ kass“ (2016). 2021. aastal jõudis ta nomineeritute hulka aga raamatuga „Luukere Juhani juhtumised“ (2020).

Taseme tõus lastekirjanduses ning väikeste lugejate teadlik suunamine omakeelsete tekstide juurde võiks anda julgust ka ennustustele, et kohalikus keeles kirjutatud kirjandus kestab edasi sellest hoolimata, et noorte autorite osakaal kirjanike hulgas on viimasel aastakümnel vähenenud. Tulevaste lugejate ja kirjanike koolitamine aga käib ja on hea, et sellele mõeldakse.

Tulevikulootusi ei saa siiski rajada ainult lastekirjanduse heale mõjule, keeleoskuse ja kirjanduse edendamiseks peab kasutama ka muid vahendeid – ja eks neid ongi kasutatud. Näiteks on jätkunud laste ja noorte kirjatööde võistlused, mille paremaid töid on avaldatud kogumikes „Mino Võromaa“. Sarja 30. aastapäevaks ilmus ka eriväljaanne „Tsõõrikväeline“ (2017), kus avaldati lisaks uuemale loomingule valik varasemaid võistlustöid.

„Tsõõrikväeline“ on valik 30 aasta parimatest võrukeelsetest õpilastöödest. Kogumiku on koostanud Kaile Kabun ja Aimi Hollo

Triinu Laane kakskeelse raamatu „Krutskiline tita. Päähäkääntäv tita“ (2019) said 2020. ja 2021. aastal kingiks kõik ajaloolisel Võrumaal sündinud lapsed

2021. aasta kevadsuvel ilmus võrukeelse Täheke 18. number

Triinu Laane „Luukere Juhani juhtumised“ on audioraamatuna olemas ka võrukeelsena [Helüaidas](#).

Võru- ja eestikeelsete lasteraamatutega on tuntust ja tunnustust kogunud Triinu Laan (Ojar). Foto: Dmitri Kotjuh

Helüait
(<https://helüait.ee/>)
on 2020. aastal Triinu
Laane eestvõttel loodud
võru kirjandust ja
pärimust koondavate
helifailide kogu

Üks uuemaid ettevõtmisi on võru kirjandust ja pärimust koondavate tasuta helifailide kogu Helüait, mis loodi 2020. aastal ja kuhu on kogunenud juba märkimisväärne hulk kuulamismaterjali nii täiskasvanutele kui ka lastele.

Kogu see tegevus, mis praegu käib ja mida plaanitakse, paistab meile rääkivat võru kirjanduse elujõulisusest. Võru kirjandus on pikki aastaid samm-sammult kujunenud, tagasilööke kogenud ja taas hoogu saanud. Mis aga tuleb pärast võru kirjanduse kujunemislugu, kuidas uusi lugusid räägitakse ning millest siis saab rääkida, see on kõikide asjaosaliste – loojate ja lugejate, tõlgendajate ja kaasaelajate kujundada.

Sisukord

Võru kirjanduse eelajalugu.....6

Võru kirjandus kahe maailmasõja vahel Eestis ning pärast II maailmasõda paguluses21

Võru kirjandus Eestis Nõukogude ajal35

Võru kirjanduse taassünd41

